



Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

19. YY. OSMANLI YAŞAM STANDARTLARI

Fulya Kasap

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2007

19. YY. OSMANLI YAŞAM STANDARTLARI

Fulya Kasap

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı**

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2007

KABUL VE ONAY

Fulya Kasap tarafından hazırlanan "19. YY. Osmanlı Yaşam Standartları" başlıklı bu çalışma, 05 Eylül 2007 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Öz (Başkan)

Prof. Dr. Bahadır Yediyıldız

Doç. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu (Danışman)

Yrd. Doç. Hulusi Lekesiz

Yrd. Doç. Oktay Özel

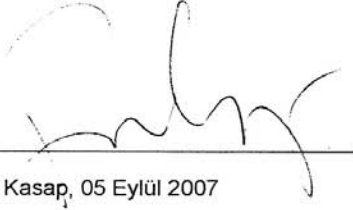
Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylanm.

Prof. Dr. İrfan Çakın
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☒ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.



Fulya Kasap, 05 Eylül 2007

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Fulya Kasap
Doğum Yeri ve Tarihi : İstanbul, 19 Mayıs 1978

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Bilkent Üniversitesi
Yüksek Lisans Öğrenimi : Hacettepe Üniversitesi
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce, Fransızca
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi : fuljah@yahoo.com

Tarih : 05 Eylül 2007

TEŞEKKÜR

İlk başta, danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na yardımları ve sabrı için ve benimle kurduğu sıcak diyalog için teşekkürlerimi borç bilirim.

Daha sonra insanların daha iyi şartlarda yaşamasını kendisine hedef seçmiş ve bu alanda çalışan tüm iktisatçılara daha iyi bir dünyanın gerçekleşmesi umuduyla teşekkürlerimi sunarım.

En son olarak, annem Zerrin Kasap ve babam Ahmet Kasap'a beni yetiştirdikleri için, en yakın arkadaşım oldukları için teyzem Şükran Karadeniz'e ve kardeşim Bahadır'a, bana hayatının kapılarını açtığı için arkadaşım Buket'e, hayatıma anlam ve güzellik kattığı için Ekim'e teşekkür ederim.

Dünyanın her yanında tedaviye ulaşmak için, tedavi olmak için bekleyen hastaların eşit haklara sahip olduğu bir günün gerçekleşmesi ihtiyacını bana öğreten, son günlerimi annemin tedavisi nedeniyle birlikte geçirdiğim Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Onkoloji Bölümü hastalarına, bana umudu yeniden hatırlattıkları için teşekkürlerimi sunar evrendeki tüm hastalara acil şifalar dilerim.

ÖZET

KASAP, Fulya. *19.yy. Osmanlı Yaşam Standartları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Bu çalışmanın amacı 19. yy. Osmanlı yaşantısına genel olarak bakarak bir yaşam standardı çıkarmak mümkün müdür değil midir tahlil etmektir ve 19. yy.'da Osmanlıların yaşam standartlarının yükselip yükselmediğini araştırmaktır. Bu amaçla 19. yy. Osmanlı sosyal yaşamında olan değişimler eğitim, sağlık, hukuk, sanayi, ulaşım, nüfus ve belediyeçilik gibi alanlarda genel hatlarıyla incelendikten sonra 1897 yılına ait istatistikî veriler yardımıyla rakamsal olarak da değerlendirilir. Uluslararası alanda olan değişimlere bağlı ve bu değişimlere paralel olarak Osmanlı Devleti'nin girdiği dönüşüm sonucu 19. yy. yukarıda sayılan alanlarda iyileştirme ve geliştirme çabalarına sahne olmuştur. Tanzimat ruhuyla devletin dönüşümü sonucu halkın hakları ön plana çıkmış, devletin sürekliliğini korumak için toplumun refah seviyesini yükseltmek ve eğitilmiş nüfusun sayısını artırmak amacıyla kurumların işlerliliği artırılmaya çalışılmış, merkezi idarenin güçlendirilmesi amaçlanmıştır. Her ne kadar coğrafyasının genişliği nedeniyle standart, tekil bir yaşam stilinden bahsedilmesi olanaksız olsa da, 19. yy.'da, bütün olumsuz etmenlere rağmen, Osmanlı halkının yaşam kalitesinin iyileştiğini söylemek doğaldır.

Anahtar Sözcükler

Tanzimat, yaşam, standartlar, eğitim, sosyal, hukuk, kadın, nüfus, aile, sağlık

ABSTRACT

KASAP, Fulya. *19th Century Ottoman Living Standards*, Master's Thesis, Ankara, 2007

The scope of this thesis is to decide whether it is possible to measure living standards for the 19th century by having a glance at the Ottoman living within the same period and also to analyse if the living standards rose during the given century. With this intention the change in Ottoman public life with the context of education, health, justice system, industry, population and municipality has been scrutinized in general terms and also it has been further examined numerically by the statistical data which was provided in 1897. 19th century Ottomans have witnessed betterment and development in the areas listed above as a result and also parallel to the changes lived abroad. *Tanzimat* has transfused the rights of people, the working of governmental institutions recovered to escalate the welfare of the society and to raise up citizens that will serve the state well and to centralize the polity. Even though due to her endless land it is impossible to talk about a singular, standart living, it is natural to claim the quality of life improved in the 19th century.

Key Words

Tanzimat, living, standards, education, public, justice, women, population, family, health

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	i
TÜRKÇE ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	v
TABLO VE ŞEKİLLERİN LİSTESİ	vi
GİRİŞ	1
I) Tezin Kapsam Ve Amacı.....	1
II) Tezin Düzeni.....	2
1. BİRİNCİ BÖLÜM: YAŞAM STANDARTLARINA GENEL BİR BAKIŞ	4
2.1 Yaşam Standartları Ne Amaçla Kullanılmaktadır?.....	4
2.2 Yaşam Standardı Tanımlamaları.....	7
2. İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI YAŞAM STANDARTLARI ÇALIŞMALARININ METODU NASIL OLMALIDIR?	9
2.1 Giriş.....	9
2.2 Osmanlılar'da sayısal veri toplama.....	9
2.3 Osmanlılar ve istatistik.....	12
2.4 Temettüat Tahrirleri ve Yaşam Standardı Çalışmaları.....	13
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 19. YY. OSMANLI YAŞAMANINA GENEL BİR BAKIŞ	16
3.1 Osmanlı İmparatorluğunda yaşam standartları yükselmiş midir?.....	16
3.2. İmalat Sektöründeki Gelişmeler.....	16
3.3 Sanayideki Gelişmeler.....	20
3.4. Demiryolları Yapımı.....	21
3.5. Devletin Dönüşümü.....	24
3.6. Osmanlı Nüfusu.....	28
3.7. Eğitim ve Hukuk Alanında Gelişmeler.....	36
3.8. Belediyecilik Alanındaki Gelişmeler.....	39
3.9. Sosyal Kurumlar.....	45
3.10. Ekonomik Veriler.....	47
3.11. Fiyat Serileri Yaratma Teknikleri.....	62
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: 19. YY. OSMANLI YAŞAM STANDARTLARINA AİT BULGULAR	63
4.1 Topraklar ve Nüfus.....	63
4.2 Sağlık.....	68
4.3 Adalet.....	71
4.4 Eğitim.....	71
4.5 Tarım, Sanayi ve Madencilik.....	75
4.6 Maliye.....	75
4.7 Dış Ticaret.....	78
4.8 Taşımacılık ve Haberleşme.....	80
SONUÇ	81
KAYNAKÇA	82

KISALTMALAR**bknz. bakınız****OECD Organization For Economic Cooperation And Development****IMF International Monetary Fund**

TABLO VE ŞEKİLLERİN LİSTESİ

TABLoların LİSTESİ:

Tablo 3.6	İstanbul'un 19. yy Sonundaki Nüfusu.....	24
Tablo 3.10a	İstanbul'da Fiyatlar ve Ücretler.....	42
Tablo 3.10b	Hariciye Nazırlığı Çalışanları Maaşlarının Ortalama ve Kıyıortayları.....	46
Tablo 3.10c	İstanbul Tahıl Fiyatlarının Yıllık Ortalamaları.....	49
Tablo 3.10d	Yüzdelik Olarak Tahıl Fiyatlarının Maaşlara Oranı.....	53
Tablo 3.10e	19. yy Ülkeler Arası Üretim Farklılıkları.....	54
Tablo 5.1a	Osmanlı Devleti'nin İdari Bölünüşe Göre Alan, Nüfus Yoğunluğu, 1897.....	65
Tablo 5.1b	Osmanlı Devleti'nin Sayımı Yapılan Nüfusu, 1884 - 189	66
Tablo 5.1c	Osmanlı Devleti'nin Sayımı Yapılan Nüfusu'nun Yaşlara Göre Dağılımı.....	66
Tablo 5.1d	Osmanlı Devleti'nin Sayımı Yapılan Nüfusu'nun cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı	67
Tablo 5.2a	Osmanlı Devleti'nde sağlık Çalışanlarının İllere Göre Dökümü.....	69
Tablo 5.2b	Osmanlı Devleti'nde Mevcut Yatak Sayısının İllere Göre Dağılımı	70
Tablo 5.4	Osmanlı Devleti'nde Mevcut Okul, Öğrenci Sayısı ve Okullaşma Oranı.....	73
Tablo 5.4b	Osmanlı Devleti'nde Eğitim Kurumları Ve Öğrencileri.....	74
Tablo 5.6a	Düyun - U Umumiyye İdaresi'nin 1897 Yılı İtibariyle Borçlanma Miktarı.....	76
Tablo 5.6b	Tedavüle Çıkış Eshamın Ödenmemiş Anapara ve Faiz Miktarı....	77
Tablo 5.6c	Osmanlı Devleti'nde Bütçe Gelir ve Giderleri, 1894.....	78
Tablo 5.7	Osmanlı Devleti'nin Dış Ticareti.....	80
Tablo 5.8	Osmanlı Devleti'nde Mevcut Demiryolları.....	81

ŞEKİLLERİN LİSTESİ:

Şekil 3.4.1	Demiryolu Hatları.....	15
Şekil 3.10.1	Avrupa İşçileri Reel Ücretleri	44
Şekil 3.10.2	İstanbul'da Görev Alan Devlet Memurlarının Maaş Ortalamaları....	47
Şekil 3.10.3	Ortalama Buğday Fiyatları.....	50

GİRİŞ

I) Tezin kapsam ve amacı

Bu tez 19. yy. Osmanlı yaşamının nasıl olduğuna bakmak için hangi sayısal verilerden faydalanabileceğimizi ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Bir başka amacı da hangi genel başlıklar altında 19. yy. Osmanlı yaşantısını sınıflandırabileceğimizi araştırmaktır. Bu sınıflandırmaya gitmeden önce ise 19. yy.da hızlı değişimlerden geçen Osmanlı yaşamının nasıl olduğu hakkında bilgi edinmek için 19. yy. Osmanlısına hızlı bir bakış atmak gereklidir. Sonuç bölümünde Osmanlıların 19.yy. ait yaşam standartlarını çıkarmak için yeterli veri olup olmadığı tartışılacaktır. Yeterli verinin olduğu ve 1897 yılında yayınlanmış olan genel istatistik kitabının ve Temettüat tahrirlerinin bu verileri sağladığı bu tezin dikkat çekmek istediği noktalardan biridir. Ayrıca coğrafi olarak geniş topraklara sahip olan imparatorluğun yaşam standartlarına ait birşeyler söyleyebilmek için bu geniş toprağı kendi coğrafi dilimlerinde tartışmanın gerekliliği üzerinde de durulacaktır. Tablolarda gerekli veri yüzde olarak değerlendirildiğinden aslında her vilayet için gerekli hesaplamalar da yapılmıştır. Tezin bir başka amacı da sosyal alanda ilk başta büyükşehirlerin öncülüğünde değişimlerin de yaşandığını göstermektir. Bu değişimlerin halkın ihtiyaçlarını seslendirdiği için değil, devlet otoritelerinin dönemin koşullarını irdeleyip halkın refah seviyesini ve eğitimini iyileştirmek için yaşandığı da aşıkardır. Nizamnameler yoluyla bir dizi reform yapılarak eğitim, belediyeçilik, ulaşım gibi alanlarda iyileşmeler hedeflenmiştir. Kadınların durumu giderek önem kazanmış, meslek sahibi olmaları için Darulmuallimat okulları açılarak bayan öğretmen yetiştirilmeye başlanmıştır, kız öğrenciler içinse rüşdiyeler açılmıştır. Yoksulların durumu, suçluların durumları göz ardı edilmemiştir ve topluma kazandırılmaları için uğraşılmıştır. Şüphesiz 19. yy. bir dönüşüm yüzyılı olmuştur. Araştırmada bütün bu gelişmelerin, Osmanlı toplumunun yaşam standardını nasıl etkilediğini belirlemeye çalışacağız.

II) Tezin düzeni

Tez konunun incelenişi açısından 4 bölüme ayrılmıştır. Giriş kısmının amacı yazanın bakış açısıyla okuyana tezi tanıtmaktır. Birinci kısım olan *Yaşam Standartlarına Genel Bir Bakış* “yaşam standartları” çalışmalarının amacı nedir, yurtdışında nasıl algılanmaktadır, günümüzde bu alanda çalışmaları yapan kuruluşlar hangileridir sorularına genel cevaplar vermeyi amaçlar ve şimdiye kadar olan çalışmalardan tanımlayıcı ve açıklayıcı bilgiler edinmeye uğraşır.

İkinci kısım ise Osmanlı yaşam standartlarını incelemek amacıyla bir metod geliştirmeye çalışır. Aslen yaşam standartları çalışmaları bir metod istemez. Hemen hemen kişi başına düşen sağlık, eğitim vs. gibi veriler bize yaşam standartları hakkında yeterli bilgiyi sağlarlar. 1897 yılında Osmanlı Devleti'nin hazırladığı istatistiki veriler de bize bir ortalama hakkında hemen hemen herşeyi söylerler. Bu nedenle bu bölümde aslında yaşam standartlarına bakarken hangi alanlara bakılması gerektiği irdelenmektedir ve Osmanlı Devleti'nin bir bilim olarak *istatistik*'i ne kadar ciddiye aldığı, topladığı verinin genel özellikleri ve güvenilir olup olmadığı tartışılmaktadır.

Üçüncü kısım olan 19. yy. *Osmanlı Yaşamına Genel Bir Bakış* okuyucunun kafasında bir Osmanlı yaşamı resmetmeye çalışmaktan ziyade 19. yy. Osmanlısında hangi alanlarda dönüşümler olduğunu incelemektir. İlber Ortaylı (2005:14) yazdığı eserde 19. yy.ı imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak betimler zira bu yüzyılda diğer yüzyıllara göre kat be kat fazla sayıda ve etkide değişim olmuştur. Bu değişimler üretim yapılarında kendini gösterdiği gibi, şehirlerin intizamında, okulların müfredatında, adalet sisteminin laikleşme çabalarında da kendini gösterir (Ortaylı 2005: 21). Özellikle aile yapısı bu bölüm için önemlidir çünkü geniş ailelerden çekirdek aileye doğru, özellikle de büyükşehirlerde, bir yönelme vardır (Behar ve Duben 1996: 53). Bir yandan aile yapısı büyük kentlerde değişirken bir yandan da üretim yapısı ve ücretler Anadolu'dakinden farklılık göstermeye başlar. Ücretler ve fiyatlar da bu kısımda incelenir.

Dördüncü kısımda seçilmiş alanlarda veriler sunulur. 1897 yılına kadar olan zamanda eğitim istatistikleri, öğrenci sayıları, okul sayıları, hastane sayıları ve sağlık çalışanları, nüfusun yapısı, dış borçlar, ulaşım ait bilgiler, suçlulara, maden işletmelerine ait bilgiler, sanayiye ait bilgiler sunulur ve değerlendirilir. Tablolar vilayetlere göre yapıldıkları için açıktırlar ve bizim sayılar vasıtasıyla genel bir görüntüyü zihninizde kurmamıza izin verirler. Dördüncü kısmın ardından sonuç bölümünde 19. yy.a ait yaşam standartları çıkarmaya yetecek verinin varolduğu ve bu yüzyılda insanların yaşamının iyileştiği savı savunularak tez sonlandırılmıştır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM: YAŞAM STANDARTLARINA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Yaşam Standartları Ne Amaçla Kullanılmaktadır?

Yaşam standartları ile ilgili çalışmalara bakıldığında Batılı ülkelerin bu konu ile çok fazla ilgili olduğu görülür. İktisat tarihçilerinin çoğu özellikle Sanayi Devriminden sonraki dönemi kapsayan çalışmalarında ülkeler bazında ve ülkeler arası karşılaştırmaya giden birçok araştırma yapmışlardır (Crafts 1995:594). Bu araştırmalar için kullandıkları göstergeler farklılık ihtiva eder. Bunun nedeni “yaşam standartları” hesaplamalarının üzerinde fikir birliğine varılmış hesaplamalar olmamalarıdır. Hemfikir olunan nokta mutlak olarak bazı göstergelerin kullanılması gerektiğidir.

Sanayi Devrimi iktisat tarihçileri ellerindeki veriden faydalanarak hesap yapmaya çalışırlar. Örneğin “antropometri” dedikleri yan daldan faydalanarak bu dönemde fabrikalarda çalışan erkek nüfusun boy ölçülerinden faydalanmışlardır (Crafts 1995:623). Bazen de fabrikalarda çalışan kadınların ilk evlilik yaşlarına bakarlar (Crafts 1978:22). Yine de tüm bu göstergelerin kullanımı tartışmalıdır. Boy uzunluğu ve beslenme kalitesi arasındaki bağ kesin değildir, ya da 1000 kişi içindeki ölüm oranlarına kabaca bakmak yerine acaba “1000 kişi içinden kaçını önlenebilir hastalıklar nedeniyle ölmüştür?” sorusuna mı odaklanmak gerekmektedir? Yukarıda da bahsedildiği gibi genel olarak tarihçiler ulaşabildikleri verileri gösterge olarak kullanma yoluna gitmişlerdir. Eğer ülkeleri karşılaştırıyorlarsa, karşılaştırdıkları ülkelerdeki ortak verileri kullanma yolunu seçerek bir orta yol aramışlardır. Bazen bu verilerin önyargılı olmasını engellemek için göstergelerini ağırlıklı hesaplama yoluyla kullanırlar.

Bütün bu tarih içinden cımbızla çekilen verileri matematiksel, mantıklı, anlamlı bir yorum haline getirme çabası nereden doğar? Günümüzde bile “yaşam standartları” tartışmalı bir alanken bu tartışmalı çalışma alanını geçmişe yansıtma isteğinin nedeni nedir? Unutulmamalıdır ki, günümüze ait istatistiki verileri toplayan Dünya Bankası, OECD, Birleşmiş Milletler, IMF gibi kuruluşlar bile, sahip oldukları verileri nasıl kullanmaları gerektiği konusunda anlaşılamamışlar ve güncel olarak farklı göstergeler kullanma yolunu seçmişlerdir. Ancak, bu kuruluşlar arasında en iyi hesaplamaları Birleşmiş Milletlerin yaptığı farz edilir. Her yıl yayınlanan İnsani İlerleme Raporu'nda

kişi başına düşen milli gelirden çok başka endekslere vurgu yapılır. Bu rapor insanların yaşamlarını kendine temel alır ve kazanılan gelirler geri planda kalır. Birleşmiş Milletlerin bu raporunda uygun bulunduğu kriterler iktisat tarihçilerince de genel olarak kabul görürler ve geçmişe hemen hemen bu pencere çerçevesinde bakmayı uygun bulurlar. Birleşmiş Milletler “geliri”¹ yaşam standardına katkıda bulunan bir veri olarak kabul ederek üç ana başlığı öne çıkarır: ortalama yaşam süresi, bilgi ve gelir seviyeleri. Gelir fakirlikten uzaklaşmak amacı ile hesaba katılır ve belli bir eşiği temsil ettiği varsayılır. “Gelir”in etkisi “yaşam standartları” için hızla düşen bir etkidir. Bir kere “fakirlikten” uzaklaşıldı mı, azalan bir etki gösterir. Yaşam uzunluğu içine sağlık, beslenme gibi kavramları da katar. Bilgi ise okuryazarlık oranı, ortalama eğitim alma süresi gibi endekslerle hesaplanır². Birleşmiş Milletlerce hazırlanan İnsani Gelişme Raporu'nda kullanılan endeksler “İnsani Gelişmişlik Endeksleri” adı altında toplanırlar ve bazı yazarlar bu göstergelerin genel olarak çok “dar” bir alanı kapsadığını iddia eder. Dasgupta ve Weale³ daha iyi olduğunu savundukları yeni bir hesaplamayı ilk olarak 1970'lerde hazırlarlar. DW endeksi olarak geçen bu hesaplamalar bütününde altı belirleyici başlık vardır: kişi başına düşen milli gelir, doğumdaki yaşam beklentisi, yeni doğmuşlarda ölüm oranı, yetişkinlerde okuma – yazma oranı ve politik ve sivil haklar bütünü (Dasgupta ve Weale:1992:117) .

Elbette ki, geçmişe ait “yaşam standartları” çalışmalarının amacı tarihsel gerçekleri yeniden kurgulamak, günümüzün ekonomik yaşantısı ile geçmişteki ekonomik koşullar arasında bir bağ var mı sorusunu yanıtlamak ve eğer bu bağ varsa günümüze ait yanlışları düzeltmek, geleceğe ait yeni hedefler koymak, geçmişte sıradan insanın yaşantısını yeniden canlandırmak, kıtalar arası “geri kalmışlık”, “teknolojik bağımlılık”, “teknolojik verimlilik” vs. gibi kavramlara bir bakış atmaktır.

1) Genel olarak “kişi başına düşen milli gelir”in iyi bir veri olduğu kabul edilir. Bu rakamın içinde çok fazla önemli verileri barındırdığı varsayılır. Fakat tam olarak bireysel refahı içine almadığı da eklenilir. Yaşam standardı çalışmalarında adı sıkça geçen Richard H. Steckel de ilk olarak kişi başına düşen milli gelirin yeterli bir veri olduğunu söyler. Fakat Crafts'ın da belirttiği gibi “kişi başına düşen milli gelir” sadece ilk bakışta bir fikir edinmemizi sağlar. Crafts'ın da belirttiği üzere yaşam standartları hesaplamalarında kullanılan farklı veriler birbirleriyle çelişebilirler. Örneğin reel gelirler artarken, okuma yazma oranı azalıyor olabilir ya da salgın bir hastalık nedeniyle erken ölümler baş göstermiş olabilir.

2) Steckel'in “Stature and Standard of Living” adlı eseri güncel “yaşam standardı” anlayışını başarılı bir biçimde özetler ve farklı görüşleri başarılı bir biçimde toplar. Daha fazla bilgi edinmek için bkz.: R. H. Steckel, , “Stature and the standard of living”, *J. Econ. Lit.*, 33 (1995), ss. 1903 – 1940.

3) Dasgupta ve Weale'in çalışmaları öncü olmuştur. Ortak yaptıkları çalışmalara günümüzde de devam etmektedirler.

Öte yandan “yaşam standartları” özellikle mukayese edebilmek için kullanılan bir yöntemdir. “yaşam standartları” gelişmişlik, geri kalmışlık ölçütlerindendir. İktisat teorisine göre “lider” ülkeler ve “takipçi” ülkeler vardır⁴. Yaşam standartları kimlerin takipçi, kimlerin lider olduğunu merak eder. Genel eğilim geçmişte ülkeler arası “yaşam standartları” arasındaki farklılıkların günümüze kıyasla daha az olduğudur. Örneğin İngiliz iktisat tarihçisi Maddison 1820 yılını kendisine temel alarak, 1993 yılına ait fiyatlarla paranın satın alma gücünü geriye dönük olarak hesaplamıştır⁵. Böylelikle 19.yy.da İngiltere'nin yıllık büyüme verilerini ortaya koymuştur. Angus Maddison'dan öğrendiğimize göre 19.yy.a gelindiğinde günümüzde görülecek farklılıkların temelleri atılmaya başlanır. Sanayi Devrimi, Avrupa dışında kalan ülkeler arası ekonomik farklılıkların belirginleşmesinin nedeni olarak ortaya çıkmaktadır. Doğu'da olduğu farz edilen ülkeler için ne yazık ki, 20. yy öncesine ait “yaşam standardı” çalışmaları yoktur (Maddison 2004:59).

Osmanlı İmparatorluğu içinse şimdiye kadar bu alanda çok fazla çalışma yapılmamıştır. Her ne kadar 15. yy.dan itibaren kişi başına düşen milli gelir hesaplanmışsa da bu konuda derinlemesine bir çalışma yoktur (Pamuk ve Özmucur 2002:305). Fakat bu alan popülerlik kazanmaktadır. Ve özellikle Kuzey Amerika'da çalışan bazı Türk iktisatçılar, verilerin kullanım alanlarını genişletmişlerdir⁶. Osmanlı ekonomisinin büyüklüğü ve önemi göz ardı edilemez. Çünkü kıtalar arası ticarete Balkanlar'dan Karadeniz'e oradan Suriye, Mezopotamya, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar alanda söz sahibi bir ekonomidir. Osmanlı İmparatorluğu genel olarak iktisat tarihçileri tarafından merkeziyetçi, bürokratik bir yapı olarak tanımlanır ve bürokratik zümrenin ihtiyaçlarına göre ekonominin düzenlendiği iddia edilir (Heper 1980: 97). Oysa modern kimi iktisatçılar, özellikle Quataert ve Pamuk başı çekerler, 16.yy.dan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun bir çöküşe geçmediğini hatta uluslararası gelişmelerle özellikle 18. ve 19. yy.larda hem toplum olarak hem de devlet olarak başa çıkabildiklerini ve esnek bir yapı sergilediklerini söylerler⁷. Bu esneklik sadece toplumsal olaylarda değil askeri

4) Konu hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz.: Fikret Şenses, *Kalkınma İktisadı*, İletişim, İstanbul, 2003, 120 – 125.

5) Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Angus Maddison, *Monitoring The World Economy, 1820 – 1992*, OECD, Paris, 1995, 56 – 60

6) Özellikle Connecticut Üniversitesi'nde görev yapan Dr. Metin Coşgel'in Osmanlı vergi yapısı konusundaki çalışmaları dikkat çekicidir. Daha fazla bilgi için bkz.: <http://www.cosgel.uconn.edu/>

7) Daha fazla bilgi edinmek için bkz.: Donald Quataert, *Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim, İstanbul,

ve iktisadi yapıda da gözlenir (Davison 2006: 214). Osmanlılar 18. ve 19. yy.larda meydana gelen birçok savaş ve ayaklanmaya rağmen kurumları işler, merkezi bir devlet olarak ayakta kalmayı başarmışlardır. Clark da 19.yy.da görülen sanayileşme çabalarının bu esnekliğin bir parçası olduğunu söyler (67).

1.2 Yaşam Standardı Tanımlamaları

Yaşam standardı tanımlamaları bütün sosyal bilimciler tarafından fikir birliğine varılmış, birbiriyle aynı olan tanımlamalar değildir. Kimi sosyal bilimcilere göre belirli bir topluluğa ait farklı şekillerdeki davranış biçimleridir. Diğerleri içinse yaşam modelleri örneklemeleridir. Kimileri tüketimi temel alırken, diğerleri memnuniyetten bahseder⁸. Faith M. Williams'a göre "...ideal bir tüketim biçimi..", Elisabeth Ellis Hoyt'a göre "...maddesel tüketimden çok alınan haz toplamı..." (Cottam ve Mangus 1942: 177) , Thomas D. Eliot'a göre "...bazen reel gelirin hizmetler, faydalar vs. olarak paylaşımı veya yerleşik kimi hizmet, fayda gibi unsurlarda ısrardır.." (Cottam ve Mangus 1942: 178), Carle C. Zimmerman daha geniş bir çerçeveden bakarak "...yaşam biçiminde baskın olan unsurlar..." olarak tanımlar bu baskın olan unsurlar belirli bir topluluğun isteklerini tatmin etmeyi amaçlar (Cottam ve Mangus 1942: 179). Bütün bu tanımlamalar bizi "sosyal sınıf" veya "sosyal statü" kavramlarına götürür. F. S. Chaplin "sosyal konum" u "... bir aile veya bir bireyin ortalama olarak ulaşabildiği kültürel varlıklar, net gelirler, maddesel varlıklar ve toplumsal olaylara katılım oranları.." olarak tanımlar. Öte yandan bir "ortalama" değil de bir "model" anlamında da kullanılabilir fakat "ortalama" anlamı gün be gün yaygınlaşmıştır (Hoffer 1929:401). Böylelikle, yaşam standardı genel olarak şu şekilde tanımlanabilir: Bir grubun yaşam standardı, bu grubun ortak olarak yer aldığı faaliyetler, biyolojik ihtiyaçların tam olarak giderilmesi, grup bireylerinin kişisel sosyal hedeflerine ulaşabilme olanaklarının sağlanması ve bütün bu gereksinme ve hedeflerin grubun genel yapısıyla harmoni içinde olmasıdır. Bu tanımlama "grup"lara ait "yaşam standartlarını" akla getirir. Her bir grubun kendine özgü davranış ve standartları vardır (Şenses 2003: 147). Osmanlı İmparatorluğu için de

1999, 13 – 37.

8) Daha fazla bilgi edinmek için bkz.: Howard R. Cottam; A. R. Mangus, "A Proposed Definition of Standard of Living", *Social Forces*, c. 21, No. 2. (Aralık, 1942), 177-179.

eğer bir yaşam standardı çıkarılmaya çalışılacaksa geniş toprak parçaları ve bu parçalar arasındaki kültürel farklılıklar göz önünde bulundurulmalıdır. İmparatorluk içindeki dil, din, ırk vs gibi farklılıklar eğitim, sağlık, belediyecilik vs. gibi sosyal hizmetlerde de farklılaşma yaratmıştır.

Yaşam maliyeti ve yaşam standartları birbirlerinin yerine kullanılsalar da aslında farklıdırlar (Maddison 2004:105). Yaşam maliyeti kullanılan kaynakların maliyetini hesap ederken, yaşam standardı kullanılabilecek hizmetler, fırsatlar, olanaklar, verimlilik ve yaşam maliyetinin toplamıdır (Şenses 2003:167). Bu arada bireylerin, ailelerin yaptıkları “birikimler” yaşam standartları çıkarılırken göz ardı edilirler. Çünkü bunlar ne “maliyettir” ne de bir “olanak, hizmet, verimlilik”. Bu nedenle “yaşam maliyeti”, “yaşam verimliliği” gibi konular ancak yaşam standardı konusunun alt başlıkları olabilirler.

2. İKİNCİ BÖLÜM: OSMANLI YAŞAM STANDARTLARI ÇALIŞMALARI'NIN METODU NASIL OLMALIDIR?

2.1 Giriş

Yaşam standartları çalışmaları açısından istatistik önemli bir daldır. Yaşam standartları ortalama hakkında birşeyler söyleyerek bizleri toplumun o anki yaşayış şekli hakkında bilgilendirir. Geçmişe ait yaşam standardı çalışmalarının amacı da toplumsal birikimin nereden nereye gittiği hakkındadır. Osmanlılar söz konusu olunca birikim hakkında çok fazla veri olmasına rağmen şimdiye kadar genel bir bakış açısı oluşturmak mümkün olamamıştır. Bunun bir nedeni çok geniş bir alanda hüküm sürmüş imparatorluğa ait standardizasyonun hemen hemen imkansız olmasıdır. Fakat şaşırtıcı olan bir başka konu şimdiye kadar bu bakış açısının nasıl yakalanması gerektiğiyle ilgili yeterli yöntem çalışmasının da yapılmamış olmasıdır. Bir başka neden de iktisatçıların bu alandan uzak kalmış olmaları ve matematiksel yöntemlerin tarihsel olarak kullanımının halen çok yaygınlaşmamış olmasıdır.

2.2 Osmanlılarda sayısal veri toplama

Osmanlı İmparatorluğu'nda topluma ait verilerin nasıl kaydedildiği hakkında bilgi sahibi olmak sonuçlara ulaşabilmek açısından önemlidir. 1875 yılında Ticaret Nezareti bünyesinde kurulan *İstatistik Kaleme* ile Osmanlılar istatistiki veri toplamaya başladılar (Toprak 1997:98). Rusya ile savaşa girilince başında bir Rus uzmanın bulunduğu bu daire kapatıldı ama istatistik bilgisine olan ihtiyaç nedeniyle yeniden 17 Ocak 1880 yılında bir nizamname çıkarılarak yine Ticaret Nezareti bünyesinde bağımsız bir İstatistik Müdüriyeti kuruldu (Toprak 1997:100). Merkezde kurulan bu müdüriyete bağlı olarak kaza, liva ve vilayetlerde istatistik komisyonları kurulması karara bağlandı. İstanbul'daki belediyelerde görevlendirilen heyetler veri toplama işini üstlendiler. Zafer Tokprak'tan öğrendiğimize göre kurulan komisyonlar ve heyetler veri toplama işini en iyi biçimde becerebilecek görevlilerden kurulmaktaydı (1997:98). Zira kazalarda kurulan istatistik komisyonlarında bile oldukça kapsamlı bir kadro görmek mümkündür.

Bu komisyonlarda kaymakam, mal müdürü, bidayet mahkemesinden tayin olacak bir katip, orman memuru, tahrir – i emlak ve rüsumat dairesini temsil eden rusumat memurları, tahrir ve tapu katipleri yer almaktaydı. Liva istatistik komisyonlarındaysa mutasarrıf, muhasebeci, tahrirat müdürü, bidayet mahkemesinden tayin edilen bir katip, orman memuru, rüsumat memuru, defter – i hakani memuru ve tahrir katibi görevlendirilmişti. Vilayetlerde ise genelde memurların yerini müdürler almaktaydı. Vilayet istatistik komisyonlarında defterdar, mektupçu, istinaf mahkemesinden tayin olunacak bir katip, rüsumat ve orman memurları, maarif müdürü, tahrir mümeyyizi ve defter – i hakani memuru vardı. 1880 yılında çıkarılan nizamnameyle beraber bu komisyon ve heyetler veri toplama işine başlıyarak ilk olarak 1881'de ceza istatistikleri nizamnamesini, 1891'deyse hukuk ve ticaret istatistikleri nizamnamesini çıkardılar. 1897 yılına ait verilerle 1900 yılında yayınlanan ilk genel istatistik düzenlemesinde 160 sayfa vardı ve nüfusun tahmini yaşını ve cinsiyetini, doğum ve ölüm oranlarını, evlenme ve boşanma oranlarını, göç hareketlerini, Darülaceze, hastaneler, adliye, maarif, müze, ziraat, hayvanlar, ormanlar, madenler, Düyun – ı Umumiyye, gümrük, Darphane, müskirat yani alkol içeren maddeler, Reji (tütünlu madde işleyen fabrikalar), av, Ziraat Bankası, liman, posta ve telgraf, demiryolları, sanayi ve şose istatistikleri, Şirket – ı Hayriye (İstanbul vapur işletmeleri), tramway, Tünel ve havagazı işletmelerine ait bilgileri içermekteydi. Verilen bilgiden anlayacağımız üzere, gündelik yaşama ait tüm bilgiler işlenmiş ve kayıt altına alınmıştı. Sadece şehir yaşamına ait bilgiler değil tarımsal yaşama ait bilgiler de derlendi. 1889 yılında tarımsal istatistikler İstatistik Müdüriyet Umumiyesi tarafından hazırlanan cetvellerin Nafia ve Ticaret Nezareti'nce vilayetlere ve livalara göndermesiyle toplanmaya başlandı. Bu noktada önemli olan cetvellerin nasıl tutulacağının tek elden ve belli bir kurumca belirlenmiş olmasıdır. Bu ufak bilgi istatistiki verinin Osmanlı yönetimince bilimsel olarak toplandığını ve standardizasyonun önemli olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Ne yazık ki, uçsuz bucaksız topraklara sahip olan Osmanlılar mali yükün fazlalığı nedeniyle gerekli komisyonları hemen kuramadılar. 1889'da başlanan cetvel doldurma işlemi 10 ilde ve 6 livada 1893 tarihinde bitirilebildi. Her ne kadar doğrulukları konusunda şüpheler olsa da Edirne, İşkodra, Ankara, Diyarbakır, Selanik, Suriye, Kastamonu, Kosova, Konya, Manastır vilayetlerinden ve İzmit, Biga, Lübnan,

Çatalca, Zor, Kudüs livalarından gelen istatistikler istatistik idaresince yayınlandı. Bu 10 il ve 6 liva istatistiksel olarak çok başarılı bir temsil gücüne sahiptir. Unutulmamalıdır ki, matematiksel olarak bir seride kullanılan verilerin örnekçeye ait olması yeterlidir. Yani bir seri oluşturulurken verilerin rastgele olarak temsil gücüne sahip olması beklenilir. Örneğin İstanbul'daki evlerde hane başına düşen “kadın” sayısını merak eden bir istatistikçi İstanbul'daki bütün evlerdeki kadınların sayısını mutlak olarak elde etmekle uğraşmaz. Rastgele seçtiği evlerden edindiği bilgilerle bir örnekçe oluşturarak bir ortalamaya gider. Anlaşılan odur ki, Osmanlılar bizlere temsil gücü yüksek, kaliteli bilgiyi vermişlerdir, fakat bu veriyi yorumlamak işini üstlenen iktisatçı veya matematikçi çok azdır. Öte yandan tarihçiler de mutlak veriyi deşifre etmek konusunda çalışmaktadırlar. Belki de Osmanlı yaşam standartlarına ait yorum eksikliği iki alanın el ele verip birlikte çalışmamasıdır.

Sanayileşmeye ait sayımlarsa 1893 yılından sonra yapılmaya başlanır. Osmanlılar fabrikayı tanımlamak için kullandıkları tanımsa “Fabrikadan maksat buhar, yel ve su ile müteharrik olarak her nevi kumaş nescine ve hububat tahmına ve rakı ve şarap imaline ve havagazı istihzarına ve saireye mahsus fabrikalardır.” idi (Toprak 1997:99) . Tek sanayi üretimi fabrikalarda olmadığı için ve insan emeği dışında bir güç kullanmadan çalışabilen ve fabrika tanımı içinde yer almayan tezgahlar ise ayrıca sayıldılar. Sanayileşmeyle ilintili olarak dış ticarete ait yayınlarda 19. yy.ın sonuna doğru 1878 – 1900 yılları arasında 23 yıl boyunca hiç ara verilmeden düzenli olarak yapılmıştır. Bu kayıtlarda dikkati çekenler Reji İdaresinin bütün ithalat ve ihracat işlemlerini vergisiz ve bağımsız olarak yaptığı için kayıtları tutulmamıştır (Kıray 1993:84). Ayrıca Avrupa'dan satın alınan silahlar, savaş aletleri, yabancı ülkelerden elçiler ve konsoloslar adına gelen mallar, ibadet ve okullar için getirilen mallar, tarım ve sanat için gerekli araçlar, demiryolları ve fabrikalar için getirilen araçlar, Duyunu Umumiye'nin ihraç ettiği şarap ve tuzlar da kayıt dışı bırakılır. Anlaşılabileceği üzere bu kalemler kamu harcamaları ve yatırımlar içine alınabilecek harcamalardır. Lüks tüketim ve bireysel amaçlı tüketimler kayıt altına alınmışlardır. Bu istatistiklerin noksan yanları ve yanlışlıkları da vardır elbette. Bunlar üç ana başlık altında toplanabilirler. İlk olarak Avrupa'dan Osmanlı toprakları üzerinden İran'a giden ticaret malları Osmanlı ithal malları arasında sayılmışlardır (Pamuk 1995:12). Bu nedenle Osmanlı ithalatı bu dönemde yaklaşık

olarak yüzde 3-5 oranında fazla gözükmektedir. İkinci problem yatırım için kullanılacak malların ithalat kalemleri içinde gösterilmemeleri istatistiklerin güvenilirliğine gölge düşürmektedirler. Üçüncü olarak ise Osmanlılar topraklarına giren ithal ürünleri geldikleri en son liman üzerinden kayıt etmişlerdir (Kıray 1993:72). Bu nedenle eğer ithal ürün başka bir ülkenin limanına da giriş yaptıysa Osmanlı topraklarına giren malların menşei belirsiz hale gelmiştir. Bu problemleri çözebilmek için ticaret yapılan ülkelerin de arşivlerinden fayadalanarak çift yönlü bir sağlama yapılması gerekmektedir.

Tanzimat döneminde eğitim alanında istatistikler 1894/1895 yılına kadar ayrı bir kalemde değil Devlet Yıllıklarında yani salnamelerde tutulmuştur. Eğitimle ilgili istatistiki veri toplama kararı 1892 yılından itibaren yapılmıştır. *Maarif – i Umumiyye Salnamesi* denilen bu yıllıklar 1898 yılından itibaren ise aralıksız beş yıl boyunca yayınlanmışlardır (Ortaylı 2005:188). Maarif müfettişleri bulundukları yerdeki okul sayılarını ve çeşitlerini, öğrenci ve öğretmen sayısını Maarif Nezareti'ne bildirmekle yükümlüydüler.

Bankalara, hastanelere, tasarruf sandıklarına, kooperatiflere ve demiryollarına ait bilgileri toplamak ise çok da zor olmadı. Zira bunlar kendilerine ait kayıtları düzenli bir biçimde tutmaktaydılar.

2.3 Osmanlılar ve *istatistik*

19.yy.ın sonuna gelindiğinde *istatistik* sözcüğü Osmanlıların kullandığı bir kelime olmuştu. Recai 1843 yılında *İstatistik – i Rumi* adlı eserini bastı. *Nazari ve Ameli İstatistik* adlı kitap 1880'li yıllarda basıldı (Toprak 1997:96). 1890 yılında Mülkiye'de *İstatistik* adlı bir ders kitabı okutulmaktaydı (Toprak 1997:96). 1898 yılındaysa *İstatistik ve Coğrafya – i Umumi* adlı eser basıldı (Toprak 1997:97). Bu kitabın önsözünde istatistik bilimi *ilm – i servet* yani servetin bilimi olarak tanımlanmaktaydı. Her ne kadar İstanbul nüfusu için ayrıntılı nüfus tabloları oluşturulsa da, istatistik bilimi ancak 20. yy.dan sonra hız kazanmıştır. 1908 yılında çıkarılan *İhsaiyat* kitabının önsözünde Mehmed Cevad Bey II. Abdülhamid'i istatistikleri Batı'yı taklit ederek kullanmak ve kamuyu yanıltmak amaçlı veriler olarak değerlendiriyordu (Toprak

1997:99).

2.4 Temettüat Tahrirleri ve Yaşam Standardı Çalışmaları

19. yy.da Osmanlı Devleti'nin merkezileşme ve etkinliğini artırma gayretlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan Temettüat Tahrirleri de hemen hemen bir milyon hane üzerinde yapılmış eş zamanlı ve sistematik veri toplama özelliği bulundurduğu için bizim açımızdan çok önemlidir (Demir 1999:319). Devletin vergi gelirlerini düzenlemek amacıyla bir hanede yaşayanların o yıla mahsus vergi ödemelerini ve servet kayıtlarını barındıran bu defterler 19. yy. Osmanlı ekonomisi hakkında da detaylı bilgi edinmemize yardımcı olurlar. Eğer yaşam standartları çalışmalarından elde etmeyi umduğumuz toplumun sosyal yapısı hakkında elde etmekse Temettüat defterleri gelir dağılımı konusunda bizleri oldukça fazla aydınlatırlar. Temettüat defterleri “hane”yi kendisine baz aldığı için yaşam standardı çalışmaları açısından eşsiz bir veri sunarlar. Fakat bu defterler de kusursuz değildir. İki ana grupta toplanabilecek eksiklikleri şunlardır: servet ve gelir arasındaki farklılık nedeniyle günümüz araştırmacısı için problem yaratmaktadırlar, diğer bir problem ise bazı bölgelerde yapılan sayımlarda ortaya çıkan yanlışlık, veri eksikliği gibi problemler araştırmacıları can alıcı bir noktadan vururlar zira yaşam standartları çalışmalarında Osmanlıların elinde bulundurduğu geniş topraklar nedeniyle segmentlere ayrılarak yapılması daha uygundur (Afyoncu 1999:313). Başka bir eleştiri de Temettüat defterlerinin alanında tek veri olması nedniyle başka kaynaklarla karşılaştırma yapıp doğruluklarının sağlanamamasıdır (Güran 1997:80). Ayrıca sadece bir zaman dilimi için yapılmış olmaları da durağan bir veri sağlar ve karşılaştırma yapma, iyileşme veya kötüleşmeleri tahlil etmeye olanak sağlamamaktadırlar. Bütün olumsuzluklarına rağmen Temettüat Tahrirleri ulaştıkları geniş alan, eş zamanda farklı bölgeler için veri sağlamaları açısından önemli kaynaklardır. Peki, Temettüat Defterleri'ni incelemek isteyen bir araştırmacının takip etmesi gerekli olan yöntem nedir? Bu kayıtlarda İmparatorluğun farklı bölgelerinden yeterli sayıda örnek bulunduğu için bir araştırmacı işe rastgele “hane”ler seçerek başlayabilir. Bu hanelerin istatistiksel önyargıdan uzaklaşmak için imparatorluğu coğrafi özelliklerine göre bölgelere ayırdıktan sonra rastgele seçilmeleri daha doğru

olacaktır çünkü elde edilecek sonuçlar o bölgenin özelliklerini ihtiva edecektirler. Örneğin Arap Yarımadası'nda “hane”lerde yaşayan ortalama kişi sayısı 45 olsun. Öte yandan Rumeli'de aynı rakam 12 olsun. Eğer biz bu iki bölgeyi aynı potada eritmeye çalışırsak Osmanlılarda ortalama hane halkı sayısını 20'li bir değer olarak bulabiliriz (tabi örnek olarak gösterilen bölgelerdeki hane sayısı da önemlidir). Bu türden bir yaklaşım bizim sosyal yapı, kişi başına düşen gelir vs. gibi konularda yanıltır. Oysa coğrafi özelliklere göre segmentasyon yapılırsa o bölgeye has özellikler istatistiki verimizde de kendilerini gösterebilirler.

Hane bazlı bilgiler veren Temettüat Tahrirleri sosyal yapı hakkında bilgi edinmemiz için çok elverişlidirler. Coğrafi farklılıklar nedeniyle ortaya çıkabilecek bölgesel ayrımlar, farklı üretim biçimlerine ait kesimleri temsil şansı tanımları, kişiler arasındaki sosyal ve kültürel farklılığa bağlı oluşmuş gelir paylaşımına ait değerlendirmeler, şehirli ve kırsal kesim arasındaki yaşayış farklılıkları gibi ortaya çıkarmamıza yardımcı olabilirler. O halde yaşam standartları konusunda araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı hem detaylara bakabilecek özeni ve titizliği göstermeli hem de geneli iyi değerlendirebilecek “tümdengelim” yöntemlerini iyi kullanmalıdır. Her ne kadar Temettüat Tahrirleri detaylar hakkında çok seçki bir bilgi sunsalar da bir araştırmacı bu verileri değerlendirirken sürekli diken üstünde yürümelidir çünkü bu verilerin tuzakları da vardır. Hem çok hacimli olmaları hem de yukarıda bahsedilen olumsuz özellikleri nedeniyle araştırmacının kendisini bilgi denizinde kaybetmesine neden olabilirler. En sağlam yol 1897 yılına ait istatistiki verilerle Temettüat Defterleri'nin bizlere sunduğu “hane” hakkındaki verileri harmanlayan “tümdengelen” “tümevaran” karma bir yöntem takip etmek olmalıdır. Biraz önce de bahsedildiği gibi araştırmacı sadece “rastgele” seçtiği hanelerdeki verilerle ilgilenmeli buradan çıkardığı sonuçları genel istatistiklerle sağlamlaştırmalıdır.

Özetlemek gerekirse araştırmacının ilk yapması gereken Osmanlı topraklarını coğrafi bölgelere ayırmaktır. Bu segmentasyon için şu ayırım yerinde olabilir: Arap Yarımadası, Kuzey Afrika, Anadolu ve Rumeli, Balkanlar. Daha sonra Temettüat Tahrirleri'nden her bölge için seçtiği “rastgele” haneleri inceleme altına almalıdır. Hanelerin rastgele olmaları çok önemlidir zira seçilen örnekçenin temsil gücünün artmasını sağlamlaştırırlar. Seçilen hanelerin özelliklerini iyice irdeleyen araştırmacı her

hane için ortak özellikleri bulduktan sonra bu özellikleri bir “ortalama”ya giderek sunmalıdır. Örneğin hanelerde kaç kişi yaşamaktadır, hanenin geliri nedir, üretim biçimi nedir vs. Bu bilgilere ulaşan araştırmacı hanenin çevreden bağımsız olmadığını unutmadan hane halkının kurumlarla olan ilgisini de incelemelidir. Hanehalkına kaç okul, kaç hastane düşmektedir. Ulaştığı verileri coğrafi bölümler için yorumlayan araştırmacı hem o coğrafi bölge hem de Osmanlılar için genel bilgilere ulaşacaktır.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: 19. YY. OSMANLI YAŞAMINA GENEL BİR BAKIŞ

3.1 Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşam standartları yükselmiş midir?

Her ne kadar bu çalışmanın amacı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşam standardı çıkarmak mümkün müdür ve genelde dünyada yaşam standartları nasıl çıkarılır metodolojik olarak buna bakmaksa da, 19. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda hatırı sayılır bir yaşam standardı iyileşmesi vardır. Bu konu çalışmamızın destekleyicisi olduğu için bu noktaya ağırlık verilecektir. Tartışmalar sonucunda eğer söylenebilirse Osmanlılarda 19. yy. yaşam standartları hakkında bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır. Yaşam standartlarını artıran etmenler genel olarak şöyle sıralanabilir: teknolojik gelişmeler, kapitalin artması, işçilerin verimi⁹. Bunların yanında müteşebbislerin varlığı, kapitalin pay edilmesi, pazarın büyüklüğü vb. faktörlerde yaşam standardını artırabilirler. Örneğin az sermaye gerektiren bir “buluş”, kapitalin artmasına kat be kat fayda sağlayabilir, bu nedenle tüm bu etmenlerin ağırlığı farklı olabilir. Savaşlar her ne kadar teknolojik verimliliği, sermaye birikimini artırıp, işsizliği azaltarak ekonomiyi canlandırırsalar da yaşam standartlarını düşürürler. Bir pazarın varlığı sermaye birikimi, para politikası gibi makroekonomik etkenler teknolojik ilerlemenin öncülleridir. Teknolojik ilerlemenin olmadığı durumlarda, bu ilerlemeyi daha önceden yapmış ülkelerin ürünleri kullanılarak da bir başlangıç yapılabilir.

3.2. İmalat Sektöründeki Gelişmeler

Amerikalı tarihçi Donald Quataert de 19. yy.da Osmanlı yaşam standartlarının arttığını söyler (1999:28). Çalışmalarını yoğunlaştırdığı imalat sektörü üzerinden yaptığı çıkarımlarda kadınların işgücüne katılmasından, yabancı sermayenin Anadolu'ya girmesinden ve çeşitli yerlerde açılan fabrikalardan bahseder. Avrupalıların Türk halılarına olan ilgileri 19. yy. ortasından itibaren Uşak, İzmir, Kütahya, Kayseri gibi bölgelerde üretimin artmasına neden olur. 1914'e gelindiğinde Anadolu'da yaklaşık 60,000 kişi halıcılık işiyle uğraşmaktadır (Quataert 1986:480). Quataert'e göre

9) Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Paul Krugman, International Economics, Addison Wesley, New York, 2005, 308 – 345.

“ekonomik gelişmeler aile hayatına ve etnik ilişkilere müdahale ederek Osmanlı politik yapısını değiştirir” (1999:148). Halıcılığın gelişmesinde yüzyılın ilk çeyreğinde Uşak, Kula ve Demirci en önemli merkezler olurlar. Çünkü ekilebilir toprağın azlığı, koyun yetiştiriciliği ve yün yıkamak için gerekli olan akarsu bolluğu buraya “doğal” bir ekonomik avantaj sağlar. Batı'daki doğu halı merakıyla beraber de halıcılık gittikçe gelişir. Öte yandan Avrupa'da kişi başına düşen gelir artarken doğudaki sabit kaldığı için Avrupalılar için halılar giderek ucuzlamaya başlar, ucuzlayan halılar Avrupalıların zevklerinde gelişim ve değişimi de ifade eder¹⁰. Artık Avrupalılar için halı satın almak lüksün ve zenginliğin göstergesi değildir. Halı alınabilir bir pazar ürünü haline gelir. Quataert'e göre ilmekli İzmir kilimleri de Avrupalıların ve Amerikalıların evlerini süslemeye başlar (1986:475). Özellikle işçi sınıfı ve orta sınıf bu kilimlerden birer tane edinirler.

Quataert bu halıların genelde İzmir üzerinden ihraç edildiğini söyler (1977:157). 19. yy.ın ortasından sonuna kadar verdiği bilgilere göre halı ihracatı 90,000 pounddan 170,000 pounda ulaşır. Bu halıların ihracatı çeşitli organizatörlere bağlıdır. İzmir yöresinde Fransızların da ortaklık ettiği çeşitli kooperatifler evlere halı siparişi verirlerken limandan uzakta bulunan iç kesimlerde tüzel organizatörler İzmir'deki kooperatifler adına iş yürütüyorlardı. Örneğin Hacı Ali Efendi adındaki bir tüccar sadece Uşak çevresinde yaklaşık 3000 eve sipariş vermişti. Quataert'in savına göre işlerin iyi gitmesi hem işçi ücretlerini hem de yerel boya ve yün fiyatlarını yükselterek Osmanlı halılarının rekabet gücünü zayıflatmıştı ve bu işi kotaran tüccarları yeni ve daha ucuz üretim yöntemleri bulmaya zorlamıştı (1998:99). Neyse ki Batı'dan sentetik boyalar, alizarin, anilin gibi kimyasallar tüccarların yardımına yetişti. Yüzyıllardır kendileri için halı ören “yörük” aileleri her ne kadar ilk başta kök boyadan vazgeçip kimyasalları yanlış kullansalar da daha sonra bu yeni yöntemlere de uyum sağladılar. Quataert bu Yörük ailelerin bu halıları tek bir ailede ürettikleri için, bütün halıcılık evrelerinde bilgi ve beceri sahibi olduklarını söyler (1999:168).

Fakat halıcılıktan giderek yükselen paralar kazandıkları için ev halkının yapısı da değişmeye başlar. Bu da yükselen yaşam standartlarının etkisidir. Evlerin hanımları üretimi artırmak için diğer evlerden işe aldıkları halı işçilerinin de patronu olurlar. Her

10) Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Stefano Ionescu, *Antique Ottoman Rugs in Transylvania*, Sabancı, İstanbul, 2005, 45 – 54.

ne kadar Uşak'ta dokuma tezgâhlarında hep kadınlar çalışsa da, Gördes ve Kula'da kadınlar ve erkekler beraber de çalışırlar.

Ayrıca Quataert aynı işleri sırayla yaptıklarını da yazar (1986:481). Uşak'a ait bilgiler şöyledir: 1880'de 600 dokuma tezgâhında 500 kız ve 3000 kadın çalışmakta idi. Bu genç kızlar 2 yıl boyunca işleri seyredip öğrenene kadar ücret almıyorlardı. 1890'da tezgâh sayısı 1000'e çıkarken, 1990'da 1200 tezgâhta 6000 kadın çalışıyordu. Evin hanımının önderliğinde çalışan işçilere ücretleri parça başına veya günlük olarak ödenmekte idi. İç Anadolu'da da örneğin Kayseri ve Kütahya'da da halıcılık halkın yüzyıllardan beridir yaptığı bir işti. Bu işin karlarını gören tüccarlar daha iç kesimlere de giderek buraları da organize ederler. Quataert'in söylediğine göre ticaret amaçlı kurulan bu tezgâhlarda Yunanlı ve Ermeni kadınlara da iş verilir (1986:478). Quataert şu bilgiyi de ekler: bu yeni kurulan tezgâhlarda çalışan kadınlar halıcılığı o kadar iyi öğrenirler ki, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yunanlı ve Ermeni kadınları Yunanistan ve Mısır'da halı dokumaya devam ederler ve bir süre Yunanistan Türkiye Cumhuriyeti'ni halı dokumacılığında geçer (1998: 111). 1896'ya kadar halıcılık bahsedilen şekillerde yapıldı, yani eski usullerle: daha fazla dikkat ve daha fazla zamanla, daha fazla işçiyle, işçilerin uzmanlaşmasıyla ve tüccarın sık kontrolleriyle işin hızlandırılmasıyla yapılarak klasik bir yöntem izlendi. Uzun süre işin mekanikleşmesine izin verilmedi, yünün boyanması, ipin eğrilmesi, halının dokunması hep kadınların ve erkeklerin iş bölümü ve el emeğiyle yapıldı. Quataert'e göre Sanayi Devriminden önce Avrupa'da da aynı gelişim süreci izlenmiştir (1979:1157). Quataert Uşak'ta bile erkeklerin en sonunda pes edip kadınların yönettiği işlerde ücretli işçi olarak çalışmaya başladıklarını söyler (1986:483) . Erkekler kadınların eğirmeleri için yünü yıkamaya başlarlar, kadınlar yıkanmış yünü tarar ve eğirirler, erkekler bu yünü boyarlar, kadınlar bu yünle halılarına ilmik atarlar. İzmir ve Uşak arasında demir yolu tamamlanınca ve yünü bükme için Avrupa'da makineler yapılıncaya Uşak'ta makinelerle tanışır.

Bu arada İzmir Uşak arasındaki tren yolu önce Afyonkarahisar'a oradan da İstanbul'a bağlanır (Noviçev 1979: 39). Yatırımcılar gecikmeden Uşak'ta buharlı makinelerle çalışan bir “ip” fabrikası kurarlar. 1903'e kadar üç tane fabrika kurulmuştur. 1898'de ilki Tiridzade Mehmet Paşa tarafından, 1900'de Bıçakzade Ali ve ortağı tarafından ve son olarak da 1903'te Yılancızade Osman Efendi tarafından. 1908 yılındaki veriler

Çalışanların çoğunun kadınlar oldukları söyler. Kadınlar fabrikalar nedeniyle “gelirlerinin” düştüğü gerekçesiyle bir ayaklanma çıkarırlar. İki talepleri vardır: fabrikaların tamamıyla yıkılması ve bu fabrikalarda işlenecek yün ve pamuk ithalatının sonlandırılması. 1500 kadar kadın toplanarak fabrikaları taşlarlar (Quataert 1986: 478). Yanlarında ocuklar ve genç kızlarda vardır. Quataert'e göre bu ayaklanmanın nedeni sebze ve meyve fiyatlarının o yılki kuraklık nedeniyle çok artmasıdır (1986: 471). Buna demiryolunun bitmesine bağlı olan işsizlikte katılınca insanların yaşam seviyelerinde gözle görülür bir azalma olur (Noviçev 1979:126). Kaymakam merkeze yazarak bu fabrikaların kapatılmasını ister, onlar da kapatılırlar gerçekten sadece kısa bir süre için. I. Dünya Savaşı'na girerken yıkılmış bu fabrikalar çoktan yeniden inşa edilmişlerdir.

Quataert'in çalışmasını iskelet olarak kabul edersek “yaşam standartları” adına ıkabileceğimiz dersler belki de şunlar olmalıdır: yurtdışında olan ekonomik gelişmeler iç piyasada canlılık yaratır, üretim hızlanmaya başlar, işgücü kompozisyonu değişir, kadınların gelir elde etmesi konumlarında farklılık yaratır, erkekler de kadınların olduğu farz edilen bu üretim biçiminde ücretli işçi olarak yer alır, ekonomik canlılık fiyatların artmasına neden olur, yatırımcılar maliyetleri azaltmaya çalışır, üretim biçimleri tümünden değişerek elle üretimden, makinelerle üretime geçilir. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak gelişen ulaşım, aynı zamanda merkezileşme cabasıdır. Uşak bir anda hem İzmir'e (bölgenin en önemli liman kenti ve en büyük şehri) ve İstanbul'a (başkente) demiryolu sayesinde yakınlaşır. Öte yandan, kadınların sosyal olarak statülerinin değiştiği açıktır. İlkın tüccar adına üretim yapan “işveren” olurlar, daha sonra fabrikalarda “işçi”, ardından gelirleri azaldığı için ayaklanan, fabrikaları taşılayan “isyancı”. Ne yazık ki, Uşak'ta ve çevresinde halıcılığın gelir kaynağı olmasıyla beraber “tüketim” araçlarının nasıl değiştiğine dair bilgiler elimizde yoktur. Ama sorular sorabiliriz. Örneğın kadınlar halı dokurken, erkekler madende ve demiryolunda çalışırken, meyve ve sebzeleri kim yetiştiriyordu? Meyve ve sebze fiyatları sadece kuraklık sebebiyle mi arttı yoksa başka şehirlerden getirilmek zorunda olmaları da bir etmen miydi?

3.3 Sanayideki Gelişmeler

Yurtdışındaki gelişmeler sadece dokumacılık sektörüne etki etmezler. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden gelen bir çaba ile imparatorluk sanayileşmeye çalışır. *Nizam – ı Cedid* ile beraber ordunun güçlendirilmesi önem kazanmıştır (Clark 1974:69). Top, tüfek, mayın ve barut üretiminde Batılı teknikler kullanılmaya başlanmıştır (Quataert 2006:482). 1804 yılına gelindiğinde Hünkâr iskelesine askerlerin kıyafet ihtiyacını karşılamak için bir yün eğirme ve kağıt fabrikası kurulur. 1830'larda kağıt fabrikası kıyafet imalathanesine çevrilir. 1827 yılında Eyüp'te bir iplik fabrikası ve Beykoz'da tabakhane ve bot fabrikaları kurulurlar. 1835 yılında fes üretmek amacıyla İslimiye civarında bir fes fabrikası kurulur. Tophane'deki top fabrikasındaki hayvan gücüyle çalışan makinelerse 1830'larda buhar gücüne geçiş yaparlar. Bu fabrikaları kurabilmek için Babiâli'den kredi kullanılır (Noviçev 1979:97) . Amaç fazla iyimserdir. Bütün bu fabrikalarla Avrupa'nın teknolojisinin Osmanlıya çabucak gelmesi hedefleniyordu. Her ne kadar teknoloji Batı'dan gelse de bu fabrikalarda kullanılacak hammaddenin yerli olmasına önem veriliyordu.

Yedikule ve Küçükçekmece arasında kurulan fabrikalar merkezi Zeytinburnu olan bir sanayi bölgesi kurmuşlardı. Burada çalışan işçilerde etraftaki barakalarda yaşıyorlardı. Ne yazık ki bu işçiler hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Oysa Sanayi Devrimi sırasında İngiltere'de erkek işçiler okuryazarlık durumlarına göre bile kaydedilmişlerdi (Crafts 1997:624). Kullanılacak yerli hammaddenin bulunması için de yabancılara bel bağlanmıştı. Prenses Adaları'nda ve Ereğli'de yabancı jeolog ve mühendisler kireçtaşı ve kömür arıyorlardı. Osmanlı hükümeti 1842'de Bursa'da 15,000 merinos koyunlu bir çiftlik kurdular. Amerikalılardan da İstanbul yakınlarında pamuk yetiştirmeleri istendi (Timur 1998:229). Hereke'de kurulan ipek fabrikasına kozalar Bursa'dan getiriliyordu. 1840'ların sonuna doğru daha da fazla işletme devletçe açıldı. 1841'de Silivri'de yeni bir tabakhane, 1843'te fes fabrikasına yün eğirme kısmı, aynı yıl İmparatorluk Darphanesi'ne buharlı para basma aletleri alındı. Beşiktaş'ta 1845 yılında demir döküm fabrikası kuruldu. Aynı yıl boğazda bir porselen fabrikası da açıldı. 1842'de Balıkesir'de bir ham yün fabrikası kuruldu. 1844'te İzmir'de bir kağıt fabrikası kuruldu. 1840'larda Bulgaristan Samako'da top döküm fabrikası kurulmaya başlandı.

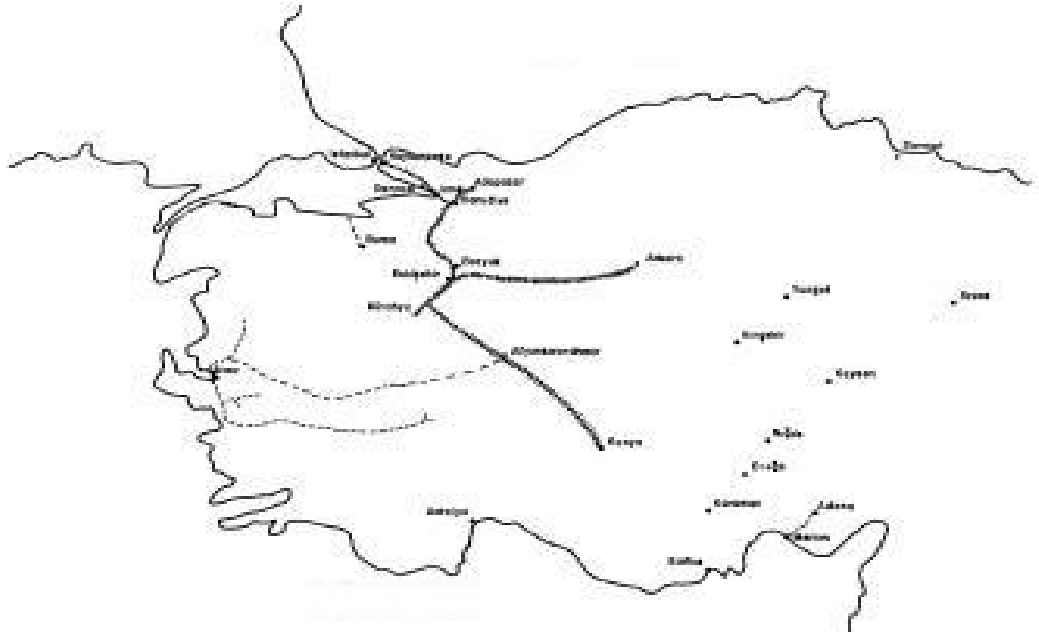
1847'de Bağdat'ta bir barut fabrikası açıldı. Aynı günlerde Tokat'ta bakır fabrikası açıldı. Bu fabrikalarda kullanılan tüm makineler yurtdışından gelmekteydi. Bütün bu fabrikadaki üretim ordu için yapılmaktaydı. Fakat kimi durumlarda ipek ve fes halk pazarlarında da satılıyordu. Belki de orduya mamül üretmeye çalıştıklarından bu fabrikalar işletme olarak başarısız oluyorlardı ve kar edemiyorlardı. 1850'ye bile gelmeden birçok fabrika işçi çıkarmaya başlamıştı (Timur 1998: 307). Küçükçekmece'deki barut fabrikası 1848'de patladı, 1855'te Bursa ipek fabrikası depremde yıkıldı. İşçi çıkarıp kapanan fabrikalar terk edildiler. Metruk binalar haline geldiler. Kimiyse 1980'lere kadar kimi kurumlar altında üretime devam ettiler. Babıâli'nin büyük amaçlarla çıktığı yolda eksiklikleri vardı. Koordinasyon, kapitalizm ruhu onlarda yoktu. Seyitdanlıoğlu'ndan edindiğimiz bilgilere göreyse 1840 – 1860 yılları arasında devletin yatırımlar için öncülük yaptığı bir dönemdir. Seyitdanlıoğlu da kapitalizm ruhunun eksiklikliği nedeniyle devletin rolünü artırmak zorunda kaldığını belirtir¹¹.

3.4. Demiryolları Yapımı

Şüphesiz ulaşım özgürlüğü ve ulaşımın yaygınlığı yaşam standartlarını pozitif olarak etkileyen en büyük etmenlerden biridir. Sadece bireylerin seyahati değil taşımacılık, ticaret üzerinde etkisi olan ulaşım yöntemleri sayesinde üretilen mallar kara ve deniz yollarıyla başka ülkelere veya ülke içinde taşınarak ticaretin gelişmesine yardımcı olurlar. 19.yy. sonunda Kuzey Amerika'da yapılan demiryolları yiyecek taşımacılığında bir devrim yaparak bu demiryollarına yatırım yapanları da çok zengin etmiştir¹². 1888 yılında Anadolu'da bir demiryolu yapımına Almanya adına Deutsche Bank ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılan anlaşma ile başlanmıştır. Demiryolu çalışmalarına başlanırken Batılı devletler büyük marjlı gelirler beklemekteydiler.

11) Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839 – 1876)”, *Türk Modernleşme Tarihi Araştırma Sempozyumu*, Yaşar Ocak, Mehmet Öz (ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006 , 269.

12) Daha fazla bilgi için bkz.: Rudolph Daniels, *Trains Across the Continent*, North American Railroad History, Indiana University Press, 2000, 24 – 32.

Şekil 3.4.1¹³

Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki girişimleri o zamana kadar olan en büyük yatırımdı. Haydarpaşa'da başlanan hatlar İzmit'e oradan da Ankara'ya bağlanmakta idi (Noviçev 1979:49). Anadolu Demiryolu Şirketi adı altında kurulan şirket Almanların Anadolu'da demiryolu döşemedeki karahlılıklarını da gösterir. Zaten çalışmaların hızını gören Osmanlı devleti hattın Konya'ya kadar genişlemesini de ister. Bu hızlı ray döşemeleri Osmanlıların bir devrimin önünde olduğu gibi algılanmaktaydı (Quataert 1977:146). Hayvan taşımacılığı sona erecekti. Haydarpaşa'ya Anadolu'dan yiyecek akacaktı ve iç piyasa canlanacak, yiyecek ihtiyacını Batı'dan karşılayan İstanbul'un yeni

13) Şekil için bkz.: Donald Quataert, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *The Business History Review*, c. 51, No. 2. (Summer, 1977), 147.

kaynağı sayesinde ithalat azalacaktı. İzmit – Adapazarı hattında yetiştirilen sebze ve meyvelerin ve İç Anadolu'da yetiştirilen tahılın İstanbul'un ihtiyaçlarını tez elden karşılayacağı umut ediliyordu. İstanbul'a Anadolu'dan gelen tahıl ve tahıl sadece Samsun ve Mersin'den ve çevrelerinden deniz yoluyla getirilmekte idi. İstanbul bu ürünler için Rusya, Bulgaristan ve Romanya'ya muhtaçtı (Findley 1986:107). Osmanlı yöneticilerinin aslında ilk düşündükleri şey merkezi güçlerini artırmaktı (Heper 1980:82). Osmanlı İmparatorluğu her ne kadar kendi demiryolunu yapabilecek kadar güçlüyse de Batılı olmayan, merkezi idaresi güçlü, ekonomik gücü iyi bir devlet olmasına rağmen Batılılar karşısında kendisini “geri kalmışlığın” kışkacında hissediyordu. Quataert'ten edindiğimiz bilgilere göre merkezi gücünü artırmak isteyen Osmanlı devleti raylarında strateji önemi olan yerlerden geçmesini arzuluyordu (1977:152). Böylelikle ordunun da manevra gücü ve hareketliliği artacaktı. Ayrıca demiryolu inşaatı kırsal kesim için büyük bir iş kapısı olmuştu. Çalışanların yüzde 90'ı Osmanlı idi, geri kalan yüzde 10 ise Alman üst düzey yöneticilerdi. Hedef ordunun mobilizasyonu olduğu için birçok verimli toprak göz ardı edildi. Örneğin Sivas'a hat döşemek isteyen Almanların bu istekleri reddedilerek onlara karşılığında kilometre sistemiyle garanti verildi. Almanlar hatlar tamamlandığında hatların üretken bölgelerden geçmesini sağlayarak elde edecekleri taşımacılık ücretleri sayesinde zenginleşmeyi umut ediyorlardı (Noviçev 1979:48).

Her ne kadar Osmanlı yöneticiler ilk olarak ordunun çıkarlarını düşünseler de hattın Osmanlı yönetimi ve halkı için birçok çıkarı vardı. Hattın geçtiği toprakların değerlendirilmesi, bu alanda yapılan üretimin fiyatlarının yükselmesi, ihraç edilmesi, pazar payının artması bekleniyordu. Ayrıca nüfus yoğunluğu az olan Anadolu topraklarında nüfus yoğunluğunun artması da arzulanıyordu. İstanbul'un Anadolu'yla bağının artması da hedeflenmekteydi. Ekonomik iyileşmenin en büyük dinamiklerinden olan sermaye artırımı da doğal sonuçlarındandı yapılan demiryolunun zira ithalat azalacak ihracat artacaktı. Hedefler kimi zaman gerçekleşti. Mesela Derince arpası Almanya ve İngiltere'ye kadar gitmekte idi. Ve bu ülkelerde bira yapımında kullanılmaktaydı (Findley 1986:112). Fakat Anadolu üretimi İstanbul'da beğenilmedi. Anadolu'dan giden tahıl özellikle ithal tahıl kadar beğenilmediği için beklenen hareketlenme gözlenemedi. İngiliz Fransız ortak demiryolları ise batıda işliyorlardı. İzmir limanını Aydın'a ve

Afyonkarahisar'a kadar bağlamışlardı. Ege demiryolları taşımacılık ücreti Anadolu demiryollarından daha ucuz olduğu için orada demiryoluyla taşımacılık daha başarılı olmuştur.

3.5. Devletin Dönüşümü

Uşak'ı ve diğer Anadolu illerini merkeze yakınlaştıran sadece demiryolları değildi elbette. 1808'de *Sened-i İttifak* , 1839'da *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*, 1856'da *Islahat Fermanı*'nın kabul edilişi “birey” haklarının önem kazandığını gösterir .(İnalcık 2006:86) Bütün yaşam standardı çalışmaları “birey”in haklarını, olasılıklarını, malikiyetini öne çıkaran çalışmalar oldukları için 19. yy.da Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan bu gelişmeler yaşam standartlarının yükseldiğini farz etmemiz açısından önemlidir. 1839 – 1876 yılları arasında olan Tanzimat döneminde temsili bir parlamentodan oluşan, anayasal bir hükümet kurma çalışmaları önem kazanmıştır (Heper 1980:100) .Heper'e göre bu dönem her şeye rağmen ne çoğulcu ne de liberal bir dönem olarak tanımlanmamalıdır (1980:103). Her ne kadar bu dönemde çoğulcu bir yaklaşım varsa da asıl olan Sultan'ın mutlakıyetidir. Evet, Tanzimat döneminin çoğulculuk anlayışı sorgulanabilir fakat eğer 19. yy.a kadar olan süreçteki merkezi yönetim biçimine bakarsak yönetim biçiminde olan değişimin de gözle görülür olduğunun kabulü gereklidir. İlber Ortaylı da bu değişime dikkat çeker ve şöyle der (2005:97):

“Osmanlı toplumunda cemaat tip örgütlenme ortadan kalkmamış ama gerilemeye başlamıştı. Bireyler bir zaman sonra dini özdeşleşmeden çok ekonomik ve siyasal özdeşleşme ile bir araya gelmeye başlayacaktır. Yarım yüzyıl sonra ayrı dinden insanlar bir siyasi cemiyetin etrafında Meşrutiyet Devrimine katılacaklardı. 19. yüzyıl başlarındaki bir Fenerli Rum beyi, bir Ermeni amirası, hatta genç Cevdet Efendi, ileride vezirliği zamanında böyle bir gelişmenin olacağını tasavvur bile edemezlerdi. Tanzimat'ın otoriter ortamında geleceğin özgürlükçü mücadelesi, en azından özgür düşünce ve modern siyasal gelişmeler filizlenebilecekti.”

I. Beyazıt'ın 1389 – 1403 yılları arasındaki hükümlerliğinden itibaren merkezi bir yapının hemen kurulduğunu gözlemleyebiliriz (İnalcık 1976: 43). Anadolu'da Osmanlı yönetimi ilk kurulduğunda dikilebilir tüm alanların mülkiyeti devletin eline geçmişti. İnalcık 1976 yıllı çalışmasında 1475 yılında tüm vakıf ve özel kişilere ait toprağın istimlâk edilerek devletleştirildiğini yazar (1976:46). Bu toprak *tımar* olarak sipahilere tahsis edilirler. sipahilerin görevleri arasında vergi toplamakta bulunur. sipahiler bu topraktan yaşamlarını sürdürmek için gerekli olan geliri elde eder ki buna da *dirlik* denilir. *Çiftlik* adı verilen toprak parçasında ise kişisel kullanım amaçlı ekim ve dikim yapılabilir. Bu alanda kaldığı sürece gelirini anlatılan yollarla sağlar. Diğer görevleri ise köylülerin toprağı işlemelerini sağlamak ve vergilerini ödemelerini sağlamaktır. Yasal ve yönetsel sorunları çözme mercileri *kadı*lardır. Onlara *yeniçerilerde* yardımcı olurlar. Kanun önünde *tımar* sahipleri ve köylüler eşittir.

Köylüler sipahiler hakkında şikâyet hakkına sahiptirler (Szyliowicz 1977:109). Peki “merkez”le ne kastedilmektedir? “Merkez”, Heper'e göre “siyasette devletin özerkliğini ve üstünlüğünü elinde tutan grup veya kimselerdir” (96). Heper, Karal'dan alıntı yaparak Muhteşem Süleyman'ın sözünü aktarır (93): *Reaya* ülkenin gerçek efendisidir. İnalcık da 1976 yıllı çalışmasında *mütesellim* ve *voyvodalara reaya*ya karşı haksızlık yapmamalarının öğütlendiğini söyler (1976:44). 18. yy.a yaklaşıldıkça *tımar* sahiplerinin ve diğer yerel otoritenin işlerliği azalır ve elde edilen vergilerde düşüşler görülür. *Tımar* toprakları 18.yy.da *mukataaya* verilir, bu bir tür ihale ile toprakları satma işlemidir. Satımdan elde edilen gelir hazineye aktarılır. Vergi gelirlerinin artırılması amacıyla yeni kesimler önem kazanırlar. *Ayan* adı verilen bu kesim önceleri sadece imparatorluk emirlerini duyurmakla yetkiliydiler. Fakat daha sonraları halk ve devlet arasındaki iletişimin adresi oldular. *Ayanın* özellikleri onun bir taraftan halkı devlet otoriteleri önünde temsil edebilecek becerisi olmasıdır bir taraftan da halk tarafından kabul görecekt devletten bağımsız bir statüsü ve liderlik becerileri. İnalcık'a göre *ayan* asla kendine ait bir güç olma çabasında değildi, sadece devlet ve halk arasında olacak iletişimi sağlamak, vergi toplamak, devlet kararlarını duyurmak onun için yeterliydi. 19.yy.a bu koşullarda gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin algılanışı ve halkın rolü değişmemiştir. Heper'e göre anayasal bir devlet kurma çabaları hem merkezi

idareyi güçlendirmeyi amaçlar hem de dışarıdan gelen baskılara bir cevap niteliğindedir (99). Yine de hem 1839 yılı Tanzimat Fermanı'nda hem de 1856 yılı Islahat Fermanı'nda tüm vatandaşların eşit olduğunun altı çizilmiştir. Reşid Paşa (Karpas 1972:276) fermanı hazırlamıştır ve halkın fermanı duyduktan sonra kendisini devletle bütünleştireceğini ummuştur. Karpas fermanının sonucunda halk ayaklanmalarının azalacağını, vergilerin toplanmaya tekrar başlanacağını ve ekonominin düzeleceğinin amaçlandığını yazar (1972:253). Oy kullanma hakkı gelse de, bu hak devletçe tayin edilen bazı seçkinlere verilmiştir. Oylarını gene devletçe seçilen delegelere verebileceklerdir. Devlet en çok beğendiği delegeleri bu seçilmişler arasından seçecektir. 1877'de kurulan parlamentodan ve daha sonraki parlamentolardan da imparatorluğun istediği kararlar çıkmıştır. Savaş bütçeleri onaylanmış, vergiler artırılmıştır. Her ne kadar parlamenter sisteme geçişin arkasında bir halk hareketi olmasa da uzun süredir devam etmekte olan merkezi yönetim biçimi değişmiştir. Anayasal bir sistemde vatandaşların eşit olduğu yazılı olarak ilan edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu Osmanlı yönetim geleneğinden farklı bir anlayış olmasa da 18.yy.dan itibaren duraklamaya geçen Osmanlı İmparatorluğu'nda yazılı olarak “birey”e verilen önem bu çalışma çerçevesi içinde bir iyileşme olarak kabul görür.

Matematiksel olarak DW¹⁴ endeksindeki oranı pozitif olacağı varsayıldığı için bu çalışmada da 19. yy.da bireylerin sivil ve politik haklarının arttığı farz edilir. Benzer olarak Crafts'da İngiliz yaşam standartlarını hesaplarken 1832 yılında yapılan *Reform Act*'e¹⁵ pozitif bir değer verir. 1867 yılında geliştirilen ve tüm erkeklere oy kullanma hakkı veren *Second Reform Act*'e ise ikinci bir pozitif değer verir, 1867 yılıyla beraber İngiltere'de çalışan sınıf erkekleri ilk kez oy kullanma hakkı elde eder. 1832 yılına kadar İngiltere'de kadınların oy kullanmasına karşı yasal herhangi bir engelleme yoktur. 1832 yılında ise *Reform Act* ile oy kullanamayacakları karara bağlanır ve hatta oy kullanmaları yasaklanır. Bu bakış açısıyla *Reform Act* bir engelleme olarak kabul edilebilir ve “birey” hak ve özgürlüklerinin azaldığına da kanaat getirilebilir.

14) Dasgupta ve Weale'in 1970'lerde kendi adlarını verdikleri endeks kastedilmektedir.

15) Reform Act kabaca 1832 yılında İngiltere'de seçim sisteminin iyileştirilmesini amaçlayan bir yasadır. Bu yasa ile Sanayi Devrimi neticesinde şehirli nüfusun arttığı, bazı kırsal alanların da boşaldığı farz edilir. Bu nedenle şehirlerdeki seçilmiş delege sayısı artırılır, kırsal kesimlerdeki azaltılır. Ayrıca seçmenlere ait kriterler artırılarak hemen hemen seçmen sayısı ikiye katlanır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: “Reform Act 1832”, http://en.wikipedia.org/wiki/Reform_Act_1832.

Fakat Crafts'da tüm yaşam standardı çalışmalarının “muğlak” sonuçlar verdiğini kabul eder (1997:624). Osmanlı İmparatorluğu'nda da gelenek yukarıda belirtildiği gibi *reaya*'nın efendi olduğudur fakat 19.yy. dünya konjonktürüne uyumlu olarak Tanzimat bir bireysel hakların iyileştirilmesi dönemidir. Crafts Sanayi Devrimine ait yaşam standardı çıkarırken yargının bağımsızlığını ve ordunun devletin otoritesini sağlamak amaçlı kullanılmadığını da ekler (1997: 628). Buna da istisnalar gösterir. Ned Ludd'dun destekçileri olan ve tekstil makinelerine zarar veren işçiler İngiliz tarihçilerce *Luddites* olarak adlandırılırlar¹⁶. Ned Ludd önderliğinde ayaklanan bu gruba karşılık 12,000 bölüklü askerler asayişi sağlamak amacıyla 1812 yılında kullanılmıştır. Quataert de *Luddites*'a bir gönderme yapar ve Uşak'taki kız kardeşlerinin onlardan daha başarılı olduklarını söyler (1986:488). Yukarıda bahsi geçen Uşak ayaklanmasında herhangi bir silahlı güç kullanılmamıştır. Kütahya *mutassarıfı* ve *ser komiser*'i Uşak'a ayaklanmaları bastırmaları için gönderilmişlerdir çünkü o dönemde Uşak Kütahya'ya bağlı idi. Kadınların isteklerini duyan yetkililer fabrika çatılarının yeniden örülmesinin durdurulmasını salık vererek İstanbul'daki üstlerine Uşak'taki kızgınlığın nedenini açıklamaya çalışmışlardır. Yazdıkları telgrafta derlerki “bu kadınlar yıllardır yünü yıkayıp, boyayıp, eğirip, ipliklerini sattılar” (Quataert 1986:486). Daha sonra da çoğunun artık Halı Üreticileri Ltd. Ve ortakları Kayserizade Osman Ağa ve ortaklarının varlığı nedeniyle işsiz oldukları ve geçimlerini sağlayamadıkları belirtilir. Ve İstanbul'dan bu fabrikaların kapatılmasını talep ederler. Osmanlı İmparatorluğu çeşitli ayaklanmalarla karşı karşıya gelmiştir. Bu ayaklanmaların nedenleri farklıdır fakat etnik isyanlar öne çıkar.

Crafts vicdanı özgürlükten mesela hiç bahsetmez (1997:623). Oysa 1830 yılıyla beraber hem Katolikler için hem de Yahudiler için İngiltere'de durum iyileşmeye başlamıştır. 1870'lere kadar devam eden süreçte ilk Yahudi parlamenter, Baron Lionel de Rothschild, 26 Temmuz 1858 yılında Yehova'dan yardım isteyerek parlamentoya girer¹⁷. Yahudilerin ve Katoliklerin parlamentoda temsil hakkı elde etmesi etnik farklılıklar üzerine kurulmuş bir ayrımcılığın sona ermesini değil, dine dayalı bir ayrımcılığın sona ermesine ait bir göstergedir. Crafts'ın birey haklarına ait genişlemeden

16) Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: “Luddite”, <http://en.wikipedia.org/wiki/Luddite>.

17) İnternet üzerinden yayın yapan bkz.: <http://www.jewishgen.org/jcr-uk/> sitesi, Birleşik Krallık'ta yaşayan Yahudilerle ilgili tarihçeyi rakamlarıyla en iyi şekilde sunar.

bahsederken bu gerçeği de verilerine eklemeliydi. Crafts'da kadınlara ait bilgilerin yetersiz olduğundan şikâyetçidir (1978:23). Benzer olarak Osmanlı kadınına dair istatistikler de azdır.

3.6. Osmanlı Nüfusu

Tanzimat dönemi yönetimde bir değişiklik amaçlarken sosyal olarak da değişimi başlatmış bulunuyordu. Devlete bağlı, iyi eğitilmiş vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlayan Tanzimat bürokratları 19. yy.a ait modern bir devleti, kadının ve çocuğun haklarını koruyarak, gençlerin eğitimini iyileştirerek yapmayı görev biliyorlardı. Osmanlı devleti ilk kez tebaasını daha yakından tanımak için ailenin hayatına girmeye çalışıyordu ve yaklaşık 33 milyon olan nüfusuna ait veriyi toplamak için işe koyuldu. Bu nedenlerle tebaanın yaşantısının derleneceği, iktisadi ve coğrafi bilgilerin yayınlanacağı “Devlet Salnameleri” çıkarmaya başlandı.

Kadınlar ve erkekler hakkında bilgi alabilmemiz için en önemli başvuru kaynakları nüfus sayımı kayıtlarıdır. Osmanlı İmparatorluğu 19.yy.a girilmesiyle beraber nüfus sayımına önem vermiştir. Karpas da Heper'e merkezileşmenin 19.yy.da arttığı savına katılır (Karpas 1978:240 - 252). Ortaylı'da bu merkezileşmeyi “... Avrupa'nın herhangi bir devletinde rastlanacak genel modele göre gerçekleştirilen bu merkeziyetçilik; devlet bürokrasisini şubelere ayırmak, memurlara maaş vermek ve hazinenin gelir ve giderlerini bir elden yapıp mali kontrolü kurmak..” olarak özetler (2005:124). Merkezileşme başkentin yeni sorumluluklar almasını zorunlu kılar. İmparatorluğun insani ve finansal kaynakları hakkında bilgi edinmekte bunlardan biridir. Modernleşen ordu erkek nüfusunun yaşı ve sayısı hakkında bilgi edinmeyi zorunlu kılar. İlk askere çağırma 1838 yılında II. Mahmud zamanında müslüman erkekler için yapılır (Karpas 1978:247). 1855 yılında ikinci bir çağırım olur yine Hristiyan nüfus bundan muafır.

Nüfus sayımını zorunlu kılan bir başka nedense belediyeçilik faaliyetlerinin önem ve hız kazanmasıdır (Ortaylı 1974:107). 19.yy.ın ikinci yarısında yolların, demiryollarının, köprü ve sulama kanallarının planlanması ve mesleki eğitim veren okulların açılması nüfus yoğunluğunun bilinmesini zorunlu kılıyordu.

Alan Duben'in çalışmaları özel olarak İstanbul müslüman aile formasyonunu çok iyi

aydınlatsa da kırsal kesimdeki yaşam hakkında da rakamsal bilgiler edinmemiz için de altın bir kaynaktır (1990:423). Ahmed Midhat Efendi'nin yazdıklarından da İstanbul'da yapılan evlilikler hakkında bilgi alabiliriz belki de. Ahmed Midhat Efendi'nin kahramanları ergenliğe girer girmez evlenirler neredeyse (Duben 1990:427). Felâtun Bey¹⁸ ve Râkım Efendi'nin kahramanı Felâtun Bey'in babası¹⁹ Mustafa Merkai Efendi de erken bir *izdivaç* yapmıştır. Evlendiğinde “..12 yaşında bir kızla, 16 yaşında..” idi²⁰. Aynı romanın baş kahramanlarından Râkım Efendi ise evlendiğinde çok daha geç bir yaştadır. O, 27 yaşında evlenir. Charles White'ın da dikkatini erken yapılan evlilikler çeker. 1846 yılında şöyle yazar (Duben 1990:432):

“Birçok Osmanlı çocuklarının erken yaşta evlenmesine önem verir. Öyle ki, kimi zaman daha çocukları doğmadan onlar için evlilik ayarlarlar. Oğulları 15 yaşına gelen anneler, oğullarını evlendirmeden uyuyamazlar. Aynen evlilik yaşına gelmiş kızları olan anneler gibi.”

Alan Duben de şehirli yaşamındaki ve kırsal alandaki yaşamdaki çiftliğe veya ayrıklığa dikkati çeker (1990:421). Büyük kentler ve *hinterland*ları arasında büyük sosyoekonomik farklılıkların oluştuğunu o da söyler. Bu farklılıklar büyük kentlerdeki ev yaşam ritmine de yansır der. İstanbul'da evlilikler örneğin hem Anadolu'dakilerle benzerlikler gösterir hem de Akdeniz ülkelerindekilerle de ortak yönleri vardır. Yukarıda bahsedilen erken evlilikler Alan Duben'in bulgularından çok farklıdır. *Esas nüfus kayıt defterleri* adı verilen *tahrir-i nüfus*'un kayıtlarında hem erkek hem de kadın nüfusa ait bilgiler vardır (Güran 1997:171). Kişiler isim listelerine birçok farklı başlıktan biri altında kayıt olurlardı. En çok kayıt olunan başlık *hanedir*. Osmanlı başkentinde bu listelere kayıt olmak çok titizlikle yapılırdı. Hem erkekler, hem kadınlar, hem müslümanlar hem de gayrimüslimler büyük bir titizlikle bu defterlere işlenirdi. Kayıt olmayanlar için maddi cezalar vardı ve kayıt memurlarının da özenli olmaları

18) Felâtun Bey İle Râkım Efendi (Ahmed Mithat Efendi), Bordo Siyah Yayınları, Türk Klasikleri Serisi, 2005

19) 1876 yılında yayınlanan romanda batılılaşmayı yanlış anlayan Felâtun Bey ile doğru anlayan Râkım Bey karşı karşıya gelirler. Felâtun Bey savurganlığı, Râkım Bey ise çalışmayı tutumluluğu temsil eder.

20) Felâtun Bey İle Râkım Efendi (Ahmed Mithat Efendi), Bordo Siyah Yayınları, Türk Klasikleri Serisi, 2005

tembihlenirdi. Bu kayıtların önemi giderek bütün imparatorluğa yayılmıştı.²¹ Kapı kapı gezen görevliler ²² bir hanedeki insan sayısını, yaşlarını, medeni durumlarını, mesleklerini ve evlerinin maddi değerini kayıt ediyorlardı. Bu toplanan veri başka bir defterde dört ana başlık altında yeniden vergi ödeyecek kişiler ve etnik yapıları, hane sayısı, nüfusun toplam geliri, toplanan vergiye göre tekrar tasnif oluyordu. Vergilerde olan azalma nedeniyle başkent gayrimüslim nüfusunun sayısını çok iyi bilmek istiyordu. Gayrimüslimler *bedelat -ı askeriye* ²³ adı verilen bir vergi ödüyorlardı ve bu vergi onları askerlik sorumluluklarından muaf tutuyordu. Fakat daha az vergi ödemek isteyen müslüman olmayan topluluklar nüfuslarını az göstermeye çalışıyorlardı. Kayıt olan her kişiye *nüfus tezkeresi* olarak adlandırılan bir belge verilirdi. Bu belge hem doğum belgesi hem de nüfus cüzdanı yerine geçmekteydi. *Nüfus tezkeresi* ²⁴ yasal ve kamusal bütün işlemlerde, mal alım satımında, yolculuk izni almada gerekli olan bir belge idi. Duben her ne kadar nüfusa kayıt edilme işleminin büyük özenle yapıldığını söylese de kendisinde eğitilmiş ve devlet işinde çalışanların, tüccarlar ve zanaatkârlardan daha ilgili olduklarını kabul ederek müslüman nüfusun ekonomik durumu en kötü olanlarının kötü temsil edilmiş olabileceklerini kabul eder. Bu nüfus kayıtlarına bakıldığında Ahmed Mithat dönemine ait istatistiklere ulaşabiliriz (Behar ve Duben 1996:127). 1885 yılına ait veriler İstanbullu kadınların ilk yaş evlilik yaş ortalamalarını 19 olarak verir.

21) *Şuray-ı Devlet* 1831 – 1838 yıllarında ilk nüfus sayımı emrini vermişti. Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilanından sonra ikinci bir sayım 1844 yılında başlamıştır fakat tamamlanamamıştır. 1851 yılında Aydın ve Menteşe civarları sayılmıştır, 1857 yılında ise Kıbrıs'ta başka bir nüfus sayımı yapılmıştır. 1866 – 1873 yılları arasında Mithat Paşa tarafından yaptırılan sayım görece daha kapsamlı ve daha başarılıdır. Sayımlar yaşam standartları bireylerin ulaşabildikleri olanaklarda olduklarından nüfus sayımları ve dönemin Osmanlı nüfusu çok önemli bilgilerdir.

Şuray – ı Devlet 1867 yılında nüfus ile ilgili tüm konularda yetki ile donatılarak kurulmuştur. 1874 yılında bu şura nüfus sayımı ile ilgili bir dizi kural belirlemiştir. 1881/1882 yıllarında *Nüfus – u Umumi İdaresi* kurulmuştur ve İçişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1880'lerin sonunda ise ilk İstatistik Bürosu kurulur. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Kemal Karpat, Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 9, No. 3. (Oct., 1978), 243.

22) Bu memurlar eyaletlerde *nüfus nazırı*, *sancak* ve *kazalarda nüfus memuru* adı altında çalışmışlardır. Bu memurların yanında *mukayyids* adı verilen bir görevli de ölüm ve doğumları kaydetmekteydi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma yada Çağdaş İstatistiğin doğuşu”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalçık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara:1997, 95-112.

23) Bu vergi 1857 yılına kadar *cizye* olarak adlandırılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz.: Halil İnalçık, “The Rise of the Ottoman Empire”, M. A. Cook (ed.) *A History of the Ottoman Empire to 1730*. Cambridge: Cambridge Univ. Press., 1976, 10 – 53.

24) *Tezkere – i Osmaniye* adı verilen bu cüzdanlara kişi hakkındaki bütün değişimlerin zaman içinde işlenmesi amaçlanmıştır. 1866'da sadece Tuna da 5 milyon adet *tezkere* basılmıştı ve 15 milyon adet daha farklı bölgeler için basılacak ve dağıtılacaktı. Kemal Karpat, Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 9, No. 3. (Oct., 1978), 251.

Erkekler için ise bu ortalama 30 yaşa dayanır (Behar 1992:122). White'ın gözlemleriyle ilgili dönemi barındıran zaman dilimi için ise kayıt yoktur. Yine de akılda tutulması gereken nokta Tanzimat'la birlikte yaşam stillerinde görülen değişikliktir. Osmanlılarda erkekler kendi evlerini ancak evlenince kurarlardı ya da evlendikten sonra da aileleriyle beraber yaşamaya devam ederlerdi. Oysa aynı dönemde Avrupalı erkekler kendi başlarına yaşamaya başladıktan sonra evlenme eğilimi gösterirlerdi (Duben 1990:426). Osmanlı erkeklerinde bu nedenle bir ev kurmak için yeterli para biriktirme kaygısı gözlenmezdi ve 19.yy.ın başında Ahmed Mithat Efendi ve Charles White'ın da belirttiği gibi erken evlilikler görmek olası olabilir. John Hajnal'ın savı da batı Avrupa dışındaki yörelerde baskın bir ataerkil sistemin olduğu ve bu sistem nedeniyle insanların erken evliliklere zorlandığıdır (1977:19). Ona göre bu sistem birleşik aile biçimini meydana getirir. Büyük evlerde iki jenerasyonun beraber yaşadığı sistemler örneğin. Bu yaşam biçimini Ziya Gökalp *konak* olarak adlandırır²⁵. *Konaklar* seçkin bir grubu da ima ederler şüphesiz.

İstanbul'daki aile yaşamına gönderme yaparken bahsedilen zaman diliminde İstanbul'un özel konumu da göz önünde bulundurulmalıdır şüphesiz. Dağılmakta olan imparatorluğun batıdaki topraklarında yaşayan Türkler hızla İstanbul'a göç etmeye başlamışlardı ve 1907 yılına ait kayıtlarda görüldüğü üzere yerleşik müslüman İstanbul nüfusunun yarısı İstanbul'da doğmamıştır (Karpat:1978:249). Nüfusun yaklaşık yüzde 35'i gayrimüslimdir ve geri kalan yüzde 15 yabancılardan oluşur (Güran 1997:173).

25) Daha fazla bilgi için bkz.: Ziya Gökalp, "Aile Ahlakı: Konak'tan Yuva'ya", *Yeni Mecmua* 17 (1917), 321 – 324.

Tablo 3.6²⁶**Tablo 3.6. İstanbul'un 19. yy. Sonundaki nüfusu**

Yıl	Müslümanlar	Müslüman Olmayanlar	Toplam
1844	102532	111160	213692 (sadece erkekler)
1857	112162	124162	236092 (sadece erkekler)
1882	118535	101410	381376
1885	384410	488655	873565
1896	520194	510040	1030234
1914	520434	389553	909987

Anadolu'da aile yaşantısı bakınca Hajnal'ın bahsettiği birleşik sistemin daha baskın olduğunu görmek daha kolaydır (1977:23). Yeni evlenen çift erkeğin ailesinin evinde yaşamaya başlar ve erkeğin babası ölüp de aile liderliğini ona teslim edinceye kadar pek söz sahibi değildir. Miras yoluyla toprakların bölünmesi veya yeni evlilerin evden ayrılması erkeğin babasının ölümünden sonra söz konusu olabilirdi. Yeni oluşan aile erkeğin ailesinin yürüttüğü üretim biçimi içinde yerini alır ve bu üretim biçiminde hemen hemen yetişkin erkek ve kadın işçi rolünü üstlenirlerdi. Fakat ailenin iki ya da daha fazla oğlu olduğu durumlarda bu ayrılık ve bölünme daha kolay olurdu. Anadolu'da Duben'in verdiği bilgilere göre erkekler 20 – 22 yaşları arasında, kadınlar 14 – 18 yaşları arasında evlenirlerdi. Crafts'ın (1978:24) savına göre ise erken evlilik ve yaşam uzunluğu arasında bir bağ vardır. Genç evlenme yaşı ortalama yaşam beklenti süresinin azlığına işaret eder. Fakat Duben'in İstanbul ve Anadolu karşılaştırmasından çıkardığı sonucu destekleyerek Crafts da kentteki insanların evlenme yaşlarının daha genç olduğunu saptamıştır (1978:26).

Yine Duben'i desteklediği bir başka nokta da zaman ilerledikçe insanların daha geç evlenmeyi tercih ettiğidir. İngiltere ve Galler için yaptığı çalışmalarda 19.yy. ortasında verilen bölge için kadınların ilk evlilik yaşı ortalama olarak 24.3 ve 25.2 arasındadır. Crafts döneme ait verilerin azlığından şikâyet etse de Duben'in nüfus kayıtlarından dönemin

26) Tablo 3.6 için bkz.: Alan Duben, "Household Formation in Late Ottoman Istanbul", *International Journal of Middle East Studies*, c. 22, No. 4. (Nov., 1990), 429.

sosyoekonomik durumu hakkında çok bilgi edinebileceğimiz yolundaki savına katılır (1978:23). Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında hanelerin yüzde 17 – 34 arasında iki veya daha fazla çift, yüzde 4 – 25'inde ise akrabaların da katıldığı geniş bir aile yaşıyordu. Anadolu'da bir hanede ortalama 5.3 – 6.5 kişi yaşarken, İstanbul'da hanelerde yaşayan kişi sayısı 4.2'ye kadar düşüyordu. Alan Duben'de kabul ediyor ki, bütün verilere rağmen hemen hemen tüm bireyler hayatının bir evresinde bir hane biçiminden bir başka hane biçimine geçiyordu (Duben 1990:454). Genç erkekler için benimsedikleri kendi babalarının otoritesi olduğu için bu bir problem yaratmıyordu. Öte yandan İstanbul'da *damat*larda gelinlerin ailesiyle yaşıyordu. Bilindiği gibi birçok vezir aslında Sultan'ın kendi *damadı*ydı. Oysa Anadolu'da *damat*ların eşlerinin aileleriyle beraber yaşamak istedikleri son şeydi çünkü *iç güvey* olarak adlandırılmak genç bir erkek için tercih edilen bir statü değildi. İstanbullu erkekler Anadolu'daki erkeklerden farklı olarak kendilerine ait bir ev ediniyorlardı. 1907 yılında İstanbul'daki müslüman erkeklerin 30 – 39 yaşları arasında olan grubunun yüzde 60'ı kendi hanelerinin lideriydi. Fakat 20 – 29 yaşları arasında bulunan erkeklerin sadece yüzde 35'i kendilerine ait bir eve yerleşerek bir aile kurmuşlardı. 40 – 49 yaşlarında erkeklerin is yüzde 78.5'i kendi evlerini kurmuşlardı. 1907 yılında 30 – 39 yaşları arasındaki erkeklerin yüzde 88'i evliydi. Bu yüzde 20 – 29 yaş arası erkeklerde yüzde 42'ye düşüyordu (Behar 1997:339). Her ne kadar yaşları ilerledikçe erkekler kendi evlerine eşleri ve çocuklarıyla beraber “çıksalar da” yine de yeni kurdukları evlerde kardeşleri, eşlerinin kardeşleri veya kuzenleri gibi “çekirdek ailenin” dışında diğer aile fertlerinden kimileri bulunuyordu. Bir önceki jenerasyondan bağımsız ev kurmuş müslüman erkeklerin yüzde 73'ü evlerinde bu türden bir akraba barındırıyorlardı (Behar 1998:173).

19.yy. İstanbul müslüman erkekleri genelde kendilerinden yaşça küçük kadınlarla evleniyorlardı. Genelde eşler arasındaki yaş farkı 10 yaşı buluyordu. Bazen de çekirdek ailenin dışında evde barınan akrabalar erkeğin eşinin annesi de olabiliyordu. Reşat Nuri Güntekin'in *Acımak*²⁷ adlı eserindeki aile tipi bunun en güzel örneğidir. Her ne kadar roman 1928 yılında ilk kez yayınlansa da, roman kahramanlarının tarihçeleri 19. yy.a uzanır. Zehra öğretmen babasının günlüğünü, vefatı üzerine bulur ve aile tarihçesi

27) Reşat Nuri Güntekin, *Acımak*, 1987 İnkılap Kitabevi (Romanın Türkçeleştirilmiş ilk basımı).

hakkında kendine hiç aktarılmamış bilgiler edinir. Zehra öğretmen'in babası Mürşit Bey yeni evlendiği karısı, kayınvalidesi ve bir dönem kendi evinde yaşayan karısının kız kardeşi ile memuriyeti sırasında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde başına gelenleri günlüklerinde anlatır, Reşat Nuri Güntekin'de bizleri bu günlükler vasıtasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun son günleri, bürokrasi vs gibi konularda bilgilendirir. Genelde dul kalmış anneler oğulları varsa onların evlerine yerleşirlerdi, eğer oğulları yoksa kızlarının evlerinde damatlarıyla beraber yaşarlardı. Alan Duben'in verilerine göre sosyal konumu iyi olanlarla birleşik aile kuranlar arasında yüksek bir bağ vardı (1990:459). Üst düzey devlet görevlilerinin yüzde 21'inin evinde birkaç aile birlikte yaşıyordu. Alt düzey devlet görevlilerinde ise bu oran yüzde 14'e düşüyordu (Duben 1990:468).

Yaşam standartları bir açıdan da *hane halkının* yaşayışı hakkında bilgi verdiği için bu istatistikler bizler için önemlidir. Görüldüğü üzere, İstanbul'da evlenme yaşı giderek yukarı çıkmaktadır ve İstanbul'da *hane* kompozisyonu giderek Anadolu'dan farklılaşmaktadır. Her ne kadar Avrupa standartlarına yaklaşımasa da, Akdeniz ve özellikle İtalya ortalamalarına yaklaşmıştır. Avrupa'dan farklı olarak İstanbulluların ortak yanı, jenerasyonlar arası dayanışmadır fakat bu dayanışma giderek azalan bir trenddedir. Başkentteki yaşam kültürü kırsaldan ayrılarak kendine ait yeni biçimler gelişmektedir. Bu yaşam standartlarının yükselmekte olduğu bütün ülkelerde görülür (Hajinal 1974:75). İlk büyük kentler ve insanları yeni yaşayış biçimlerini denemeye başlar, yeni geliştirilen biçimler ise daha sonra daha küçük illere yayılmaya başlarlar. İstanbul'a ait nüfus kayıtlarından edindiğimiz bir başka bilgide İstanbul'a Avrupa'daki topraklardan yoğun bir Türk göçünün yaşandığıdır, aynı türden bir göç 1862 – 1870 yılları arasında Kafkaslardan olmuştur. Yaklaşık 2 milyon müslüman Rusların onları Hristiyan olmaya zorlamasından, zorla orduya almasından ve Kafkaslardaki soğuk ve çetin yaşamdan kaçmıştır. Göç sadece dış etkilerle değil, ekonomik sebeplerle de olmuştur. Dış ülkelerle artan ticaret ekonominin canlanmasına ve kıyı kentlerinin daha cazip yerleşim bölgeleri olmalarına sebebiyet vermiştir. Anadolu'nun iç kesimlerinden insanlar özellikle 1856 yılından itibaren kıyı kentlerine göç etmeye başlarlar. Göçün şehirliiler üzerine etkisi hakkında ise bir bilğimiz yoktur fakat yaşam standartları üzerinde etkisi olması beklenir çünkü göçler doğum ölüm oranları, ekonomik

bağımsızlık, okuma yazma oranları vb. üzerinde etkilidir ve bu oranların değişmesine neden olurlar. İlgi çekici bir nokta ise birleşik yaşamın sürüldüğü hanelerde hem kadının hem de kocanın akrabaları eşit önem kazanmışlardır.

19. yy.da kadınların toplum içindeki konumu da bir dizi değişiklik göstermeye başlar. Kızlar için açılan mektepler yanında kadınlar hukuksal olarak da bir dizi hak elde ederler. Fakat Ortaylı'nın savına göre (2000:114) elde edilen bütün bu haklar kadın ve erkeğin sosyal yaşamda ayrı hayatlar sürdürdüğü gerçeğini de değiştirmiyordu. Ortaylı'ya göre kadın ve erkek diyalogu zayıftı, bu zayıflık dönemin Türk edebiyatında da görülür (2000:139). Günlük yaşamda ise kadınlar ve erkekler beraber bir sosyal yaşam sürdürmezler. Ayrı ayrı eğlenirler, ayrı ayrı gezerler. Ortaylı'nın gözlemine göre bu ayrılık Akdeniz coğrafyasına özgüdür ve dinden bağımsız, bölgesel olarak görülen bir olgudur (2000:147). Aynı savı Hajinal da destekler (1974:82). Yine de erkeklerin de ön ayak olmasıyla Osmanlı toplumunda feminizm tartışmaya açılır. Kadınların toplum içindeki konumları İslam dünyasında “alem-i nisvan” başlığı altında konuşulmaktaydı. Her ne kadar Egeli kadınlar patron olmaya başlasalar da Batılı anlamda sermaye birikimi gerçekleştiren, yöneteci, iş kolları yaratan, büyük iş gücü olan kadınlar Osmanlı toplumunda görülmemekteydi. Erkeklerin bayrağı ele almaları sonucunda örneğin Halide Edip gibi entellektüeller teşvik edilerek fikir önderi olmaları sağlanmıştır. Değişmelerin devlet mekanizmasına da yansması sonucunda kadınların haklarını savunan bir dizi kanun kabul edildi. Hükümet evliliklerde alınan *başlık* parasını kaldırmak için harekete geçti En yüksek temyiz mahkemesi sayılan *Meclis – i Vala*'da başlığı kaldırmak için görüşmeler yapıldı ve bir rapor hazırlanmasına karar verildi (Turan 1956:14). *Meclis – i Vala*'da görevli bürokratlar aile yapısını yeniden düzenlemek amacıyla bazı *tenbih* ve *ferman*lar yayınladılar. Bu fermanların asıl amacı evlilik kurumuyla ortaya çıkabilecek olumsuzlukları ortadan kaldırmaktı. 1844 yılının Mayıs ayında çıkarılan bir fermanla kız çocuklarının kendi eşlerini kendilerinin seçmesi ve *başlık* ödenmemesi emrediliyordu. Şerafettin Turan'ın çalışmalarından öğrendiğimize göre İslami bir ödeme olan *mehr*'in de ortadan kademeli olarak ortadan kaldırılmasını amaçlayan başka fermanlar da çıkarılmıştır (1956:43). 1850 yılında ise *kız kaçırma*yı şiddetle yasaklayan başka fermanlar bunlara eklenir (Ortaylı 2000:163). 1850 yılındaki bu fermanda kız çocuklarının zorla evlendirilmeleri tekrar yasaklanır. Kadınları

ilgilendiren başka kanunlar ise miras alanında olur. 1858 yılında çıkarılan arazi kanunnamesiyle kadınlar ve erkekler eskiye kıyasla eşitlik kazanır.

Her ne kadar 19. yy.da kadınların durumunda iyileşmeler olsa da çıkan savaşlar sonucunda artan gerilimi azaltmak için tutucu kimseleri memnun etmeye çalışan politikacılar nedeniyle kimi gerilemeler de olmuştur. Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* adlı eserinden kadınların peçe ve çarşaf uzunluklarını belirleme amacıyla bir komisyon kurulduğunu öğrenmek şaşırtıcıdır (1968:407). Bu dönemde ailede yaşanan bir buhran nedeniyse kadına karşı olan aile içi şiddettir. Hükümet bu problemin çözülmesi için çaba harcamıştır ve *Meclis – i Vala* eşlerine şiddet gösteren memurlara karşı oldukça toleranssızdır (Ortaylı 2000:175).

3.7. Eğitim ve Hukuk Alanında Gelişmeler

Eğitim de 19.yy.a gelindiğinde önem kazandı. Merkezi yönetime geçen Osmanlı İmparatorluğu kendini standardize etmek istiyordu. 19. yy.da eğitim bir kamu hizmeti oldu. Siyasal sistemlerin merkezileşmesiyle eğitim devlet denetimine girdi, dinsel ve geleneksel eğitimin yerini yaygın, kamusal ve örgün eğitim olarak merkezileşmiş ve laikleşmiş bir sisteme oturtulmaya çalışıldı. Eğitimin merkezileşmesi ve devlet eliyle organize edilmesi okur yazarlık oranının artmasına, parasız ilk öğretimin zorunlu hale gelmesine, okul sayısında artışa neden olmuştur. Bu yüzyılda topluma nüfuz etmenin yolunun eğitimden geçtiği anlaşılmıştır, bürokratik kadronun iyileştirilmesi gerekliliği, sanayileşmeye çalışan topluma uzman yetiştirme gerekliliği gözle görülür hale gelmiştir. Ayrıca çeşitli anlaşmalarla artan ticaret nedeniyle de Avrupa'dan uzaklaşmak da zordu. 1838 yılında eğitimle ilgili bir dairenin kurulması ve eğitimin tek elden yürütülmesi ihtiyacı ortaya çıkmış fakat eğitimi merkezileştiren bakanlık olan Maarif – i Umumiye Nezareti ancak 1857 yılında kurulmuştur. Eğitim siyasal birliğin, toplumsal uyumun ve devlete yönelik bağlılığın kurulmasında bir araç olarak kullanılmıştır. 1838 yılı Osmanlılar için eğitim alanında bir başlangıç olarak kabul edilebilir. 1838 yılında *Meclis – i Umur – u Nafia* adlı kurul mahalle okullarında modernleşmeyi ve rüştiye adı verilecek yeni türden okullar açılmasını karara bağlamıştır (Ortaylı 2005:174). 1839 yılında devlet memuru yetiştirmek için kurulan sivil ilk okullar *Mekteb – i Maarif – i*

Adliyye ve Mekteb – i Ulum – u Ebediyye adlı okullar açıldı (Ortaylı 2000:144). 19.yy.ın başında laik niteliğe yakın diğer okullar da açılmaya başlandı. Bunlar ise genelde ordu ve idari kesimin ihtiyaçları doğrultusunda açılmış okullardı. Fakat unutmamak gerekli ki yüksek eğitime geçene kadar takip edilen bir program, okullar arasında bir denklik yoktu. Yüksek eğitim için hizmet veren okullarda yeni yeni açılmaya başlanmıştı. 1827'de açılan Tıphane ve 1832'de kurulan Cerrahhane 1839'da birleşerek *Mekteb – i Tıbbiye – yi Şahaneyi* oluşturuyorlardı (Güran 1997:175). II. Mahmud döneminde özellikle eğitimci yetiştirmek amacıyla 1847 yılında *Darülmuallim* 1859 yılındaysa *Mekteb – i Mülkiye* kuruldu (Güran 1997:174). 1 Mart 1846 yılında çıkarılan *tahrirat – ı umumiye* ile eğitimin yaygınlaştırılması ve düzenlenmesi amaçlandı (Ortaylı 2005:176). Çoğu Batılı yaşam standartları araştırmacısı kadınların toplum içindeki konumuyla ilgilenir ve bu çalışmada da kadınlara ait kayıtlara dikkat çekilmeye çalışılmaktadır (Ortaylı 2000:167). İstanbul'da kızların ilkokuldan sonra ortaokula da devam edebilmeleri amacıyla açılan ilkokul 1859 yılında Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi'dir (Ortaylı 2005:184). Bundan sonra hem kızların hem de erkeklerin gidebilecekleri sanayi okullarının açılması hedeflenmiştir fakat ne yazık ki hız kazanamamışlardır. 1869 yılına gelindiğinde İstanbul Yedikule'de ilk kız sanayi okulu açılabilmişti. *Dikimhane* adı verilen bu okul sadece kız öğrencileri kabul ediyordu ancak daha sonraki günlerde bayan öğretmen yetiştiren *Darülmullimat* yüksek okulu sadece genç bayanlar için açıldı.. Mithat Paşa'nın valilik yaptığı bütün vilayetlerde meslek okullarına önem vermiştir. Tuna'da valilik yaparken Polonyalı ustaları bu okullara öğretmen olarak atamıştır (Ortaylı 2000:172). Meslek Okulları ülkenin askeri ve idari kadrolarını yetiştirmek amacıyla genişletildi. 1847'de Ziraat Mektebi, 1860'ta Orman Mektebi, 1859'da Baytar Mektebi öğretim yapmaya başladı. 1846'da çıkarılan kanun yetersiz kalınca 1869'da *Maarif – i Umumiye Nizamnamesi* çıkarılarak eğitim üçe bölünmüştü (Ortaylı 2005:189). İlk evre sekiz yılı kapsıyordu ve sübyan okulları ve rüştiyeler bu bölüme dahil edilmişlerdi. İkinci kısım idadi ve sultanileri düzenliyordu. Galatasaray Lisesi sultanilerin ilk örneklerindendir. Üçüncü bölümde ise *Mekatib – i Aliye* denilen yüksekokulları düzene bağlıyordu (Ortaylı 2005:188). Yüksekokullarda okuyan öğrencilere 80 – 120 kuruşluk bir burs veriliyordu. Bu burs karşılığında beş yıllık mecburi hizmet beklenmekteydi. Bu nizamnamede ilköğretim zorunlu kılınıyordu ve

çocuklarını okula göndermeyen ailelerin yaptırımlarla karşılanacakları belirtiliyordu. Bütün bu düzenlemeler dışında gayrimüslimlerin de okullaşma çalışmaları vardı. İlk olarak laik eğitim veren “Alliance” adlı okullar Yahudiler tarafından açıldı. Ardından Rumlar İzmir ve Ayvalık'ta bir takım okullar açtılar. Filistin'de Alman Yahudileri tarafından birkaç adet Musevi lisesi açıldı (Makdisi 2000:194). Hristiyanların açtıkları okullar arasında en çok ve çabuk yayılanlar Amerikan misyoner okullarıydı. Bu okullar Doğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Mezopotamya, Orta Anadolu'da hızla yayıldılar. 20.yy.ın başına gelindiğinde 400'e yakın misyoner okulu vardı. Her ne kadar birçok yüksek okul bulunsa da imparatorlukta hala bir üniversite yoktu. Bu konuyla ilgili çalışmalara hızla başlandı. 1851'de bir bilim akademisi olan *Encümen – i Daniş* kuruldu. Ardından 1862 yılında yine bir akademi olan *Cemiyet – i İlmiyye – yi Osmaniyye* kuruldu (Ortaylı 2005:200). Bunlar üniversite sisteminden beslenemediklerinden başarısız olmuşlardır.

Her ne kadar eğitim sistemi dağınıkta olsa 19.yy.da bu alanda çok fazla gelişme yaşanmıştır. DW endeksinin en önemli verilerinden olan eğitimde büyük bir ilerleme olduğunu görebiliriz. Açılan okul sayısı bile yaşam standartlarında bir iyileşme olduğunu gösterir çünkü eğitilmiş nüfus artmıştır. Sadece onlar değil 1829 kıyafet kanuna uymayan memurları da cezalar bekliyordu. Çıkarılan kanunla din görevlilerinin ve devlet memurlarının aynı türden kıyafetler giyerek fes takmaları kanuna bağlanıyordu. Bu belki de eğitimle beraber devletin de laikleşmeye başladığına bir göstergedir (Quataert 1997:409).

Hukukta olan ilerleme ise çarpıcıdır. Uluslararası ticaret hukuk alanında yenilikler yapılmasını zorunlu kılıyordu. Ticarete kurallar getirmek amacıyla ilk başta i imparatorluk 1850 yılında *Kanunname – i Ticaret* adı altında Fransız Ticaret kanununu adapte etti. Bu kanun faize olanak verir ve ticaret yapan tüm kesimleri dine bakmaksızın eşit tutar. 1863 yılında kabul edilen *Ticaret – i Bahriyye Kanunnamesi* de Avrupalı ülkelerin denizcilik kanunlarından derlenmiştir. 1876 yılında ise 16 kitaptan meydana gelen *Mecelle – i Ahkam – ı Adliyye* kaleme alındı. 1875 yılında çıkarılan bir fermanla Osmanlı İmparatorluğu hukuk sistemine geçmişti. 1879 yılında çıkarılan *Teşkilat – ı Mehakim Kanunu* ile hukuk sistemi düzenleniyor, yargıç sayısı artırılıyor ve İslam hukuku terkedilmeye başlanıyordu. Kamu hukukunda da gelişmeler yaşanmaktaydı.

1840 yılında *Ceza Kanunnamesi* adı altında çıkarılan kanun 1851 yılında *Kanun – u Cedid* adını alarak tüm Osmanlıların din ve mezhep farkı gözetilmeksizin kanun önünde eşit olmalarını garanti altına alıyordu (İnalçık 2006:17 - 29). 1858 yılında 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak *Ceza Kanunnamesi* yeniden düzenlendi. 1858 yılında çıkarılan *Arazi Kanunnamesi*'nde miras hukuku İslami hukuktan farklılık gösterecek şekilde yeniden düzenleniyordu.

Merkezileşmenin bir etkisi de devletin yaptıklarını halka duyurma amacıyla basın organlarına ihtiyaç duymasıyla olmuştur. İlk Türkçe özel gazete *Ceride – i Havadis*'le beraber yaklaşık 30 tane özel gazete vardı. İzmir yabancı dilde gazetelerin en çok çıktığı kentti. Yine de dönemin en çok okunan gazetesi *Takvim – i Vekayi*'dir. Bu dönemde çıkan gazetelerin ana amacı halkı eğitmektir. Tarafsız ve devlet kaynağı olmadan basılan ilk gazete *Tercüman – ı Ahval*'di. Bu gazete devleti eleştiriyor, yeni tartışma konuları açıyordu (Ortaylı 2005:92). Yayıncılık için bir önemli yenilikte 1847 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan salnamelerdi. Bu yayınlarda devlet istatistikleri, yönetici kadroları halka duyurma görevini üstlenmişlerdi.

3.8. Belediyecilik Alanında Gelişmeler

19.yy.da gelişen modernleşme anlayışıyla beraber şehirlere bakışta da bir farklılık gelişti. Örnek olarak alınan İstanbul ve Selanik kentlerindeki belediyecilik çalışmaları bizlere kentlerin bu dönemde başkalaştığını ve bu başkalaşımın genel olarak yaşam standartlarını iyi yönde etkilediğini gösterir. Tanzimat anlayışıyla beraber yabancılar da modernleşmenin sağlanabilmesi için görev almaya başladılar. Prusyalı Von Moltke ordunun modernleşmesi için çalışır, İtalyan Giussesse Donnizetti askeri bandoyu kurar (Rosenthal 1980:233). İstanbul'u modernleştirme çalışmaları ise en çok 1855 – 1865 yılını kapsayan on yıllık sürede gözlemlenir. Kurulan mecliste Osmanlı Hristiyanlar ve yabancı uyruklu kimseler görev alırlar.

Özellikle Galata'dan başlayan değişim göreceğimiz gibi hemen hemen eş zamanlı olarak başka büyük kentlerde de görülmekteydi. 1838 yılında İngiltere'yle imzalanan Baltalimanı anlaşmasıyla beraber Galata ve çevresi hem ekonomik hem de güç olarak önem kazanmaya başlar. Şehrin bu kısmında genel olarak Avrupalılar ve Hristiyan

Osmanlılar ikamet etmekte idi. Kırım Savaşı'nın kazanılması iyimser bir havanın şehre sahip olmasına neden oluyordu. Ticaret artmakta idi. Galatalı yabancılar kültürel ve politik olarak kentin geri kalan kısmına da nüfuz etmeye başladılar (Ortaylı 1974:146). Baltalimanı anlaşmasından sonra imparatorluğun dış ticareti 15 kat arttı. Edward C. Clark bu dönemde Osmanlı topraklarının Avrupalı tüccarlar için açık pazar haline geldiğini yazar (72). Bu ticaretin çoğunun başkent aracılığıyla yapılmış olduğu da açıktır. Galatalı bankerler, tüccarlar bu ticareten en çok fayda gören kesimdi ve hemen hemen hepsi gayrimüslim veya yabancı pasaportlu kimselerdi. Şehrin Galata kısmında Rosenthal'in verdiği bilgilere göre kiralar yüzde 75 artmıştı ve bu kesimde adi suçlarda da bir artış vardı (237). Rosenthal bu adi suçları işleyenlerin Yunanlılar ve Ermeniler olduğunu söyler (241).

1846'da kentin ilk opera binası açıldı. 1849 yılında ise kentin ilk “kulüp” ü Casino de Pera açıldı. Uluslararası ticaretin yüzde 20 artış göstermesinin ardından Pera ve sakinlerinin önemi daha da artmaya başladı. Sultan kullanılacak kredileri onların vasıtasıyla Avrupa'dan almaya başlamıştı (Noviçev 1979:112). Şehrin giderek artan nüfusuyla başedebilecek bir altyapısı olmaması nedeniyle Avrupalılar kendi ihtiyaçlarını kendileri karşılama yoluna gittiler (Ortaylı 1974:212). İlk başta bir telgrafhane kuruldu. Daha sonra Fransızlar itfaiye kurdular ardından İngilizler polis kuvvetlerini kurdular. Şimdiki İstiklal Caddesi o zamanlar *Grand Rue De Pera* olarak biliniyordu ve burada da yavaş yavaş kafeler, Fransız restoranları yer almaya başladılar. Mevlevi Tarikatı'nın binasının yanına açılan Fransız restoranına gelenler dervişleri de izlemeden caddeyi terk etmiyordu. Tarikat binası turistlerin uğrak yeri olmuştu. Her ne kadar İstiklal Caddesi yabancılara yönelik mallar satsalar da yüksek bürokratlarda buradaki mağazalardan alışveriş etme hevesindeydi. Böylelikle aynı kentte birbirinden çok farklı yaşam standartları görülüyordu. Aşağıda Findley'in de belirttiği gibi bir yüksek bürokrat 1830 – 1840'larda 60,000 – 75,000 kuruş kazanıyordu, bir işçinin maaşı ise 250 kuruş civarındaydı (103). Pera'da yaşayan Avrupalıların gelirleri hakkında bir bilgimiz olmasa da onların da kazançlarının bir yüksek bürokratin gelirinin kat be kat olmasını beklemek şaşırtıcı olmaz. Bu manzara bize 19.yy. başlarında İstanbul'da farklı farklı, birbirinden kopuk yaşamların yaşandığını kanıtlar. Anadolu'da ise gelir dağılımının daha eşit olduğunu varsaymak mantıklıdır (Ergene 1998:146).

Kırım Harbi'nden sonra gerçekleşen bu maddi iyileşme İstanbul'un yönetimindeki yanlışlıkları da göz önüne sermeye başladı. İstanbul neredeyse 400 yıldır aynı biçimde yönetilmekte idi (Ortaylı 1974:115). *Kadılar* günlük yönetimle ilgilenip fiyatları kontrol ediyor, pazarları geziyor, anlaşmazlıkları çözüyor ve halkın devletle olan bağıını sağlıyordu (Rosenthal:239). Müttefiklerden gelen şikayetlerin artması üzerine yeni bir yönetip merkezinin kurulmasına karar verildi. Fransız valilik sistemi örnek alınarak kurulan bu sistem fiyatların düzenlenmesinden, pazarlara yol göstericilik yapmaktan, sokak ve pazarların iyi durumda olmasını sağlamaktan ve vergi toplanmasını sağlamaktan mesuldü. *İntizam – ı Şehir* komisyonun çalışmalarından memnun kalmayan Emin Muhlis Efendi yeni bir komisyon kurulmasına karar verdi (Ortaylı 1974:124 - 125). Bankacılıkla uğraşan ve Sultan'a finansal kaynaklar sağlayan Antoine Alléon yeni kurulan komisyonun başına getirildi. Aynı komisyonda Yahudi banker Avram Komando, Avusturya'yı temsilen General Stein, Franko Efendi, Ohanes Migerdich ve David Revelaki adlı iki banker de vardı. Bu komisyon kentin dar yollarını genişletmeye, tamirata öncelik vermeye ve yeni kaldırımlar döşemeye karar verdi. Fakat komisyona gerekli para sağlanmadığı için istediklerini gerçekleştiremedi. 8 Ekim 1857'de komisyon feshedildi buna karşı çıkan komisyon üyeleri caddeleri genişletmek, aydınlatmak, kaldırım yapmak istediklerini söylediler ve kendilerine para sağlanabilmesi için yeni vergilerin konmasını istediler. Devletçe istekleri kabul olununca tüm bir kentin yönetimi tekrardan zengin azınlığın eline geçiyordu. Böylece 28 Aralık 1857 yılında *Altıncı Daire – i Belediye Nizamnamesi* çıkarıldı (Ortaylı 1974:132 - 135). Galata ve Beyoğlu pilot bölge seçilerek altı kısma bölündü ve şehrin geri kalan kısımlarında da belediyeçilik yani *şehremaneti* hizmeti vermeye başladılar. Antoine Alléon ve Avram Komando'nun danışmanlığında yeni bir komisyon oluşturuldu ve bu komisyon meclisin yapacaklarına dair bir önerge yazmaya başladı. Ev sahiplerine yüzde 2 vergi konulduğu takdirde belediyenin gerek duyduğu fonların karşılanacağı umuluyordu. Hemen evlerin sahiplerine ait bir döküm hazırlamalarına başlandı. Bahar geldiğinde Galata ve çevresinde çalışmalar hız kazanmıştı. Sokaklar hizalandı, genişletildi, bazı sokaklara gaz lambaları yerleştirildi. Karaköy ve Galata Köprüsü'nün arasında kalan bölümün yeniden inşa edilmesine karar verildi. Bir atık sistemi geliştirildi, yürüyerek satış yapanlar uzaklaştırıldı, hijyenik ortamda meyve ve

balık satımı yapılabilmesi için tezgahlar kuruldu. 28 Mayıs 1859 tarihli *nizamnamede* bütün bu işlemler detaylı olarak anlatılır (Rosenthal: 229 - 241). Bütün sokakların gaz lambalarıyla aydınlatılmasına karar verildikten sonra bu işlemin yönetimi için bir kurul hazırlandı. Belediyenin kaynaklarının elverdiği ölçüde kanalizasyon yapımına başlandı. İhale yöntemiyle sokakları temizlemek için şirketlere iş vermeye karar verildi. Yazılı metinde fırınlar, kasaplar, eczaneler, şaraphaneler ve hamamlar hakkında da kurallar vardı. Özellikle sokakta açıktan satılan şekerleme ve yiyeceklerle ilgili kısım çok detaylıydı. Fakat bütün bu kuralların herhangi bir yaptırımını da yoktu. Bir anlamda bölge sakinlerine yeni yönetimin Batılı anlayışını anlatan bir bildirgeydi ve esasen birçok Avrupa ülkesinin belediye kararlarından derlenmişti.

Bütün iyi temennilere rağmen komisyon başarısız olmaktaydı ve ilerleyen günlerde yolsuzluk iddiaları sıkça gündeme gelmeye başladı. Bu iddiaları protesto etmek amacıyla ilk başta Antoine Alléon istifa etti ardından da diğer komisyon üyeleri Nisan 1861'de topluca istifalarını sundular. 10 Mayıs 1861'de hızlıca yeni bir komisyon kuruldu. Bu komisyonda tamamen yabancı üyelerle kurulmuştu ve 1862 yılının ortalarına kadar görevde kalsa da 1861 öncesinden kalan borç yığını, fon eksikliği gibi nedenlerle bu komisyon da istifa etti. Özellikle Galata'da oturan yabancılar Kapitülasyonlar'ın kendileri için sağladığı haklar nedeniyle vergi ödemek istemiyordu. Bu da belediyenin başına geçenlerin başarısız olacağını garantiliyordu. Şimdiye kadar Babıali aracılığıyla kurulan belediye komisyonlarının başarısız olması Osmanlı Devleti'nin konuya direkt olarak el atması zorunluluğunu doğurdu (Ortaylı 1974:123). Evvelce *Hariciye Nazırlığı*nda çalışan Server Efendi yeni kurulan komisyonun başına geçti. 1864 yılında fakirler için bedava bir klinik kurularak buraya bir doktor atandı. İleriki günlerde kenti etkisi altına alan salgın hastalık sırasında özellikle Galata'da kiliselerde bedava aşılar yapıldı. Bir Katolik mezarlık halk parkına çevrildi ve Galata'nın su ihtiyacını karşılamak için kuyular kazıldı. 6 Ekim 1868 yılında *Dersaadet İdare – i Belediye Nizamnamesi* çıkarıldı (Ortaylı 1974:145 - 161). Merkezi idareleri güçlendirmek için şehir 14 küçük belediyeye ayrıldı. 1877 yılında yayınlanan yeni bir kanunla, *Dersaadet Belediye Kanunu*, ise o tarihten önceki bütün düzenlemeler iptal edildi ve şehir 20 kısma bölündü. Galata'da yapılan belediyecilik denemesinde yabancılarca kurulmuş olan komisyon halka inmeyi başaramazken Server Bey'in

yönetiminde bu kesime ulaşıldığını anlatır bizlere.

Belediyeciliğin bu çalışmada önemli bir yere sahip olmasının nedeni şehirleşmenin gelişmişlik kanıtlarından biri olmasıdır. Şehirli nüfus sayısının artması yaşam standartlarının artmakta olduğunu gösterir. İngiliz Sanayi Devrimi de kendisine Manchester, Liverpool, Londra gibi kentleri hedef seçer. Bu kentlere olan göçler nedeniyle üretimin uzmanlaşması sonrası ekonomik gücün arttığı da gözlemlenir. Bu nedenle bu kentlerde nasıl bir yaşam sürüldüğü önemlidir.

İstanbul'a eş zamanlı olarak Selanik'te de şehrin yapısı hızla değişmekteydi. Rıhtım etrafında kötü şartlarda yaşayan Yahudiler başka yerlere yerleştirilerek rıhtım genişletildi. Bu alana kafeler, restoranlar açıldı. Yeni bankalar kuruldu. Selanik'in bu kesimi en güzel kıyafetlerin giyinilerek “volta” atıldığı bir mekan oldu. Selanik belediyesinin kurulması fikri ilkin salgın hastalıklarla sık sık teslim olması nedeniyle gündeme geldi. Ordu kentin sıhhati açısından belediyecilik görevlerini üstlenir. Çöp toplama işlerini askerler koordine ederler. Fakat İstanbul'da olduğu gibi Selanik'te de belediyenin finansman kaynakları yetersizdir bu nedenle küçük işlerle uğraşıp büyük işlere girişmekten kaçınmışlardır. Meropi Anastassiadou Selanik adlı ederinde şöyle der (Anastassiadou:145):

“Şehirlinin zihniyetindeki bu önemli değişim yalnızca Batı'ya açılmaya ve aynı yıllarda Avrupa'nın büyük merkezlerine damgasını vuran değişimlere bağlı değildi. Bu, öncelikle Tanzimat'ın başından itibaren Osmanlı devletinin giriştiği şehircilik faaliyetlerinin sonucuydu. Başka bir deyişle, büyük şehir sakinlerinin belediye inisiyatifine güvenmeye başlamaları, belediyenin son yıllarda gitgide daha çok kendini göstermesine, gitgide daha koruyucu davranmasına bağlıydı. Artık bir karantina yeri inşa etmek için kolera salgını beklenmeyecekti, çeşmeler yaptırmak ya da çeşme suyu dağıtım şebekeleri çalışmalarına başlamak için kuraklığın etkilerini yaşamak gerekmiyordu.”

Meropi Anastassiadou'nun söylediğine göre Selanik'te belediyecilik İstanbul'dan önce başlar. Bu bilgi doğrudur. Selanik belediye faaliyetleriyle, önce asker elinden,

1830'larda tanışır. İstanbul'da ise belediyeçilik çalışmaları 1855'te başlar. Meropi Anastassiadou şöyle devam eder (Anastassiadou:147):

“Tanzimat şehri, gerçekte topluluğa yer açan ve gelişiminde halkın dikkate alındığı ilk Doğu kentidir. Bununla birlikte, bu değişimler kendi başına gerçekleşmemiştir. Akarsu, yol hizmetleri, akşamları gazla aydınlatılan evler gerçeğine şehir halkının alışabilmesi zaman aldı.”

Selanik'te de hemen hemen İstanbul'dakilerle aynı öncelikler gözetildi. Önce içme suyu çalışmalarına başlandı, kuyular açıldı. Ardından gaz lambalarıyla kent aydınlatılmaya çalışıldı. 1893 yılında Selanikliler tramvaya kavuştuklarında İstanbul'da tramvay son 25 yıldır, İzmir'de ise son 10 yıldır kullanılıyordu. Demiryolunda olan gelişmeler de Anadolu'daki gelişmelere paraleldir. Selanik Mitroviça hattının 1873 yılında açılmasından sonra 1888 yılında kent Belgrad'a 1894'te Manastır'a 1896 yılında ise İstanbul'a bağlanıyordu. Bir liman kenti olarak ün yapan Selanik demiryolunun gelmesiyle yalıtılmış durumundan sıyrılmıştı. Demiryolu döşenmesi Anadolu'da olduğu gibi Fransız ve Alman şirketlerinin iştirakleriyle yapılmıyordu. Fakat Selanik demiryolu Anadolu demiryolundan daha işlevsel olmuştu. Avrupa'da da hızla döşenmekte olan raylara bağlanan hatlar Selanik'i kısa sürede sadece İstanbul'a değil, Avusturya – Macaristan İmparatorluğu'na da bağlamıştır (Quataert 1977:157).

Görüldüğü üzere imparatorluğun Batı'daki üç kentinde hemen hemen aynı gelişmeler aynı tarihlerde meydana geliyordu. İzmir, Selanik ve İstanbul birbirlerine paralel olarak kentlilerinin yaşam standartlarını yükseltmekteydiler. İleriki zamanlarda imparatorluğa bağlı uzakta kalan topraklarda da aynı türden gelişmeler olmaya başlamıştır. Örneğin 1900 – 1908 yılları arasında Hicaz demiryolu yapımına şahit olunmuştur. Ochsenwald'dan öğrendiğimize göre bu tarihlerde Şam Mekke ve Medine'ye bağlanıyordu (134). Amaç bölgedeki askeri gücün hareketinin artmasıydı Yaşam standardı hesaplanırken kullanılan DW endeksine pozitif katkı sağlayacağı farz edilen bütün bu gelişmeler olumludur.

3.9. Sosyal Kurumlar

Osmanlı Devleti hastaneleri, hapishaneleri, okulları ve vakıflarıyla sosyal kurumları gelişmiş bir devlettir. Fakat şu da unutulmamalıdır ki, Osmanlı Devleti'nde çözülmemiş olan tarımsal ekonomi halkın kendi içindeki desteğin de güçlü olmasını sağlamıştır ve bu nedenle sosyal kurumlar başka ülkelerle karşılaştırma yapıldığında daha az gelişmiş olarak değerlendirilebilir. Örneğin İngiltere'de işçi hareketinin çok gelişmiş olması sendikal anlamda da işçilere ve ailelerine haklar verilmesine neden olmaktadır (Donzelot 1997:298). 19. yy.da vakıf ve imaretler önemli ölçüde işlerliklerini kaybetmişlerdir. Evkaf Nezareti'nin merkezileşmesi nedeniyle vakıfların özerk kurumlarının da yok olmasına neden olmuştur. Böylelikle yoksulların korunup kollanması vakıfların elinden devletin eline kayan bir sorumlulukta olmuştur.

Halkının refahını, sağlığını ve mutluluğunu güvence altına almaya çalışan ve üretken kapasitesini geliştirmeyi amaçlayan, modern devletin aynı zamanda sosyal bir devlet olduğu görüşü tanzimatla beraber gelişti. “Ahal”inin “nüfus” olarak algılanmaya başlanması da dönemin düşünce yapısı içerisinde değerlendirilebilir. Bu algılama sonucu ahalinin faydalarının da devletçe gözetilmesi önem kazanır.

Osmanlı Devleti'nde “fukara”nın tanımı çeşitli şekillerde yapılmaktaydı (Özbek 2002:49). Erkeği ölmüş bir aile de “fukara” olarak tanımlanabilirdi ya da aldığı maaş ailesini geçindirmek için yetmeyen bir memur da. Bu türden kimseler devlete bir “arzuhal”le başvurup kendilerine yardım edilmesi için istekte bulunurlardı. Bu kimselere “fakr u zarurete duçar” denilirken bir de sürekli bir yokulluk çekenler vardı ki bunlara da “muhtacin” denilirdi (Özbek 2002: 62). Deprem, yangın, sel gibi felaketlerin geride bıraktığı insanlarsa musibete uğramış kimse anlamına gelen “musabin” adı verilmişti, “Aceze” ise aciz durumda bulunan yaşlı, kimsesiz çocuk gibi kimselere verilen addı. “Muhtacin” olma durumu Osmanlılar için politik ortama bağlı olarak değişebilen bir durumdu, ayaklanma çıkan eyaletlerde, saldırı altında bulunan topraklarda “muhtacin” tanımı genişletilerek halkın devlete bağlılığının artması amacıyla bu bölgelerdeki halka gelir bağlanırdı. Yardım uygulamalarının dışında kalanlar da vardı. Dilencilik yapanlar, serseriler devlet yardımlarından çalışma kapasitesine sahip oldukları için yararlanamazlardı. Yoksullara yardım konusunda

belediyelere büyük görev veriliyordu. Yukarıda bahsedilen kanunnamelerde, 1857 tarihli Altıncı Daire – i Belediye Nizamnamesi'nde, ardından 1868 tarihli Dersaadet İdare – i Belediye Nizamnamesi'nde ve son olarak 1877 yılındaki Dersaadet Belediye Kanunamesi ve Vilayet Belediye Kanunu'nda, yoksullara bakım işi belediyelere teslim edilir.

Darülaceze ise Osmanlı yardım kurumları içinde özel bir yere sahiptir. Darülaceze'nin kuruluşu özellikle Osmanlı – Rus harbini takiben hız kazanmıştır. Zira bu tarihlerde İstanbul'a olan göç çok hızlanmıştır ve şehrin nüfusunun aşırı artmasının dışında sokaklardaki dilenci ve serseri sayısında da büyük bir artış gözlenmiştir. Şura – yı Devlet toplanarak sokaklardaki bu insanların durumunu ilk kez 1886 yılında görüştüler ve İstanbul'da bir acizler evinin yapımına karar verdiler. Darülaceze'nin hizmet vermeye başlamasıysa 31 Ocak 1896 tarihindedir (Özbek 2002:87). Darülaceze yapı olarak barındırdığı muhtaçlar gibi mütevazı değildi. Üstlendiği misyon nedeniyle gösterişli bir mimari ve son teknoloji teçhizatla donatılmıştı. Abdülhamid açısından Darülaceze sembolik bir mesaj taşıyordu. Yurt içinde ve dışında Abdülhamid'in yoksullara ve ihtiyaç içinde olanlara uzattığı yardım eli olarak algılanması amacıyla inşa edilmişti. İçinde erkekler ve kadınlar içinde ayrı ayrı yatakhaneler, çocuklar için kreşler, yetimhane, bir ilkokul, cami ve kiliseler bulundurmanın yanı sıra ziyaretçilerine iş öğretmek amacıyla açılmış mesleki imalathaneler vardı. Her ne kadar İstanbul'un tüm muhtaçlarına el uzatamasa da 1899 yılı itibarıyla 600 kişinin barınağıydı.

1899 yılında bir başka hayrat olarak *Hamidiye Etfal Hastane – i Alisi* açıldı. Abdülhamid ilkin kızı Ayşe Sultan'ın vefatından sonra çocuklar için hizmet verecek ve kızının hayratı olacak bir hastane kurmayı hedefliyordu. Bu hastaneyi kurma görevini kendisi de doktor olan İbrahim Paşa'ya verdi. İbrahim Paşa Almanya'da pediatri ve sosyal hijyen dallarında ihtisas yapmış bir hekimdi. Etfal hastanesi gazetlerde hayli yer edinmiştir. Her ne kadar Abdülhamid için iç politika malzemesi olarak kurulduğu vakitlerde kullanılmış olsa da günümüze kadar ulaşmış bir kurumdur.

3.10. Ekonomik Veriler

Her ne kadar “kişi başına düşen milli gelir”in veya “kişi başına düşen reel gelir”in yaşam standartları hakkında bilgi edinmek için çok yeterli olmadığı yukarıda birkaç kez vurgulansa da, Pamuk ve Özmucur'un çalışması şimdiye kadar salt Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yaşam standartlarını kendine konu edinen hemen hemen tek çalışmadır ve bu çalışmada baz olarak “gelir”i seçmişti (294). Pamuk'un daha önceden 1469 – 1914 yılları arasındaki fiyat endeksleri kullanılarak reel gelirler de hesaba katılarak 19. yy.da Osmanlı yaşam standartlarının arttığı sonucuna varılmıştır. Pamuk ve Özmucur 6000'e yakın *vakıf*, *imarethane* ve *narh* kayıtlarından çıkardıkları fiyat endekslerine göre 1469 – 1914 yılları arasında fiyatlar yaklaşık olarak 300 kat artmıştır. İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinden yukarıda adı geçen kurumlara ait defterleri inceleyen Pamuk ve Özmucur endekslerinde yiyecek ve yiyecek olmayan tüketim mallarının fiyatlarını öğrenmişlerdir. Bu tüketim malları un, pirinç, bal, yemeklik yağ, koyun eti, nohut, mercimek, soğan, yumurta, zeytinyağı tüketimdeki kalite farklılığını azaltmak amacıyla standart olarak her yıl için kullanılmıştır.

Fakat özellikle 1860 yılından sonra kira ve giyecek fiyatlarına ait bilgilerin az olması bunlara ait bilgilerin 1860 yılından sonra göz ardı edilmelerine neden olmuştur. *Narh* Osmanlıların fiyatlara müdahale etme yöntemlerindendir. Bir tavan fiyat belirlenerek enflasyon önlenmeye çalışılmıştır. Hakikaten fiyatların yükselmesi en çok en fakirleri etkilemiştir. Örneğin 19. yy.da İstanbul'a olan yoğun göç nedeniyle kiralar yükselince, kirada oturmak zorunda olan dar gelirlilerin yaşam maliyeti yükselmiştir. Maddi durumu iyi olanların kendi evlerine sahip oldukları varsayılır. İstanbul arşivlerindeki bu defterler sadece İstanbul'a ait değil Belgrat, Selanik, Edirne, Bursa, Şam ve Kudüs'e ait fiyatları da barındırır. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyetçi yapısı *narh*ın sürekli olarak bir silah olarak kullanıldığını farz etmemize neden olsa da uzun ve orta vadede *narh* bir araç olarak kullanılmıyordu. Osmanlılarda 16. yy.dan itibaren piyasanın müdahalesiz en iyi şekilde çalıştığı inancı yerleşmeye başlamıştı. Müdahale sadece çok özel zamanlarda yapılıyordu. Ordunun ve başkentin ihtiyaçlarının karşılanması bu özel durumların birkaçıydı. Yine de 1789'dan 1850'ye kadar olan dönemde devletin fiyatlara olan müdahalesi sıklaşmıştır çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politikası

belirsizleşmeye başlamıştır ve imparatorluk sık sık savaflara girer.

Hane halkının toplam harcamalarının yüzde 75 yüzde 80 arası yiyecek harcamaları olduğu gözlenir. Pamuk ve Özmucur'a göre bir hanenin aylık yiyecek sepeti aşağıda verildiği gibidir (297):

11 kile un
4 kile pirinç
9 okka iç yağ
13 okka bal
40 okka koyun eti
0,2 kile mercimek
5 okka zeytinyağı

Crafts (1997:623) ve Kirby (1997:541) fabrikalarda çalışan erkeklerin uzunluklarından Sanayi Devrimi sırasındaki protein tüketimi, beslenme düzeni vs. hakkında bir şeyler söylemeye çalışır. Verilen sepette Osmanlıların protein ağırlıklı bir beslenme düzeni olduğunu bize söylemektedir. Yine Pamuk ve Özmucur'da öğrendiğimize göre sabun, odun, kömür ve çivi de düzenli olarak tüketilen ürünlerdir. Yünden yapılan *çuha* ve *çuha*'dan yapılan giyeceklerde bu sepetin içinde yer alırlar. Savaş, hasat zamanının kötü gitmesi gibi erkenler uzun dönemde negatif etkilerini nötrleştirirler. Pamuk ve Özmucur çıkardıkları serilerde bizlere 1770 ve 1860 arası dönemde fiyatların hemen hemen 25 katına çıktığını gösterirler. 1808 – 1839 yılları arasında da hızlı bir fiyat artışı vardır. II. Mahmud'un yaptığı yenileşme hareketleri ekonomiyi canlandırarak enflasyonu körükler. Ek olarak iyi deniz taşımacılığı ve ticaret yollarının gelişmesi de ekonominin hareketlilik sağlamasına neden olmuştur.

Tablo 3.10a²⁸:

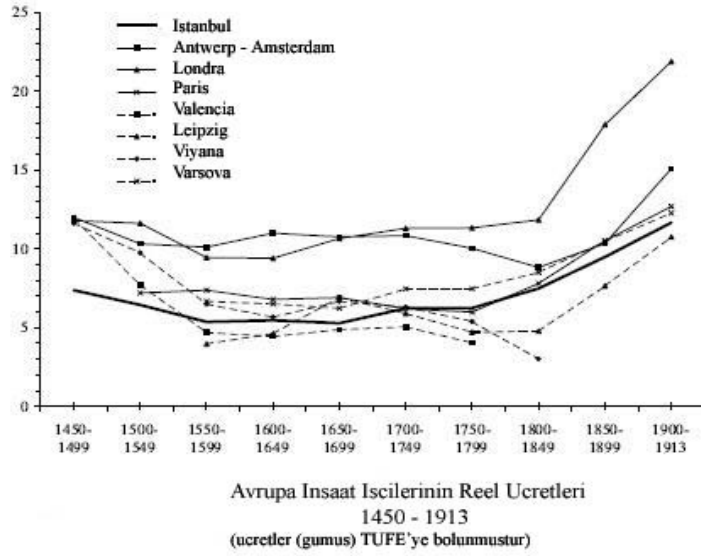
Tablo 3. 10a İstanbul'da Fiyatlar ve Ücretler 1800 – 1889								
Tüketici Fiyat Endeksi (1469=1.0)	Nominal Günlük Ücret						Reel Günlük Ücret (1489/1990=1.0)	
	Kalifiye Olmayan İşçi		Kalifiye İşçi					
Period	Akçe Olarak	Gümüş Olarak	Akçe Olarak	Gümüş Olarak	Akçe Olarak	Gümüş Olarak	Kalifiye Değil	Kalifiye
1800 – 1809	34,7	1,91	114,4	5,3	217,7	10	0,84	0,88
1810 – 1819	49,5	1,86	202,6	6,9	401,2	13,7	0,95	1,04
1820 – 1829	62,8	1,26	275,9	5	475,4	8,9	1,13	1,1
1830 – 1839	130,1	1,12	608,8	4,5	1054	7,8	1,11	1,05
1840 – 1849	181	1,70	717,2	5,9	1238	10,1	0,99	0,95
1850 – 1859	240,5	2,32	935,3	7,8	1599	13,3	1,38	1,3
1860 – 1869	285,7	2,76	964,7	8	1716	14,3	0,81	0,8
1870 – 1879	265,6	2,56	941,4	7,8	1989	16,6	0,86	0,99
1880 – 1889	238,1	2,30	944	7,9	2061	17,2	0,91	1,04
1890 – 1899	235,6	2,27	1063	8,9	2308	19,2	1,12	1,35

Pamuk ve Özmucur zeytinyağı, şeker, giyecek gibi tüketim araçlarının fiyat endekslerini yukarı çekmede etkilerinin az olacağını söyler (305). Esas etkileri kiralara artmasında olduğu gibi, yaşam maliyetlerini artırmada olur. Giyim, şeker, kahve gibi maddelerin tüketimi varsıl ailelerde daha fazladır. Bu nedenle fiyat artışlarında bu maddeleri tüketmeyi azaltan veya kesen kesim en dar gelirlilerdir. Ücretler para olarak ödendiği için bir Osmanlı (özellikle İstanbul) işçisinin gelirini yabancı işçilerle karşılaştırabiliriz. Özellikle *vakıf* defterlerinde işçilere ait detaylı bilgiler bulunur. İşçinin adı, zanaatı, mevkisi ve ücreti bu defterlerde vardır. 1700'lerden itibaren *rençber* adını alan bu işçilerin de ücretleri Avrupalı meslektaşlarınınkiler gibi 19.yy.da yükselme eğilimi içindedir. Her ne kadar bu yükselme hızı Avrupa'da olduğu kadar hızlı olmasa da yüzde 65'e yakın bir iyileşme meydana gelir. Özellikle kalifiye işçilerin ücretleri kalifiye olmayanların hemen hemen 2 katına çıkar. Her ne kadar bir iyileşme gözlense de bu iyileşme Avrupa'daki en kötü ücret artışıdır.

28) Tablo 3.10a için bakınız: Süleyman Özmucur, Şevket Pamuk, "Urban Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914", *The Journal of Economic History*, June 2002, 301.

Bu arada Anadolu ve İstanbul işçisi arasında da artan bir ücret farklılığı görülmekte idi (1998:137). Anadolu sermaye ve işçi kıt, toprak bol bir yapıdaydı ve bu özelliği 20.yy. başlarına kadar devam etti. Şehirleri işçi göçleriyle besleyemediği için şehirlerdeki işçi açıklarına neden olarak şehirlerde ve kırsal kesimlerde işçi maaşları farklılaşmalarına neden oldu. Fakat Clark şehirlerde işsizlik olduğuna katılmaz ancak Baltalimanı Anlaşması'ndan sonra açık pazara dönüşen Osmanlı İmparatorluğu'nda üretimin yavaşladığını ve birçok zanaatkarın işsiz kaldığını söyler (Clark:68). Ayrıca Osmanlının eski yöntemlerle ürettiği gereçlerinde piyasadan silindiğinden de dem vurur. Ortaylı da Tanzimat hareketinin geniş köylü kitlelerinin hayatında kayda değer bir değişikliğe yol açmadığını söyler (2005:121). Pamuk ve Özmucur da İstanbul'da işçi ücretlerinin kişi başına düşen milli gelirden fazla olduğunu belirtirler (2002:307). Bu nedenle işçi gelirlerinde bir artış yaşam standartlarındaki iyileşmenin de beklendiğinden daha fazla olmasına neden olur.

Flinn de İngiliz işçilerinin ve “beyaz yakalıların” Sanayi Devrimi sırasında hemen hemen ikiye hatta bazen de üçe katlandığını belirtir (89). Öte yandan Crafts, her ne kadar yükseliş olduğunu kabul etse de bu yükselişin abartıldığını ifade eder (1985:141). Crafts'a göre abartının nedeni seçilen yanlış göstergelerdir (1985:139). Kullanılan endekslerin yanlış seçildiğini belirten Crafts bu nedenle sonucun önyargılı olduğunu vurgular (1985:142). Dönemin reel gelirlerine bakıldığında İngiltere'de şehirli işçinin geliri dalgalanmıştır fakat ekonometrik olarak hızlı bir artış trendi içerisindedir. Beyaz yakalılar olarak adlandırdığı parlamento çalışanlarının maaşlarına ait kayıtlarda onların ücretlerindeki artışın işçi ücretlerindeki artıştan daha hızlı olduğunu gösterir. Pamuk ve Özmucur'da ortak çalışmalarında tüm Avrupa'da maaşların 19.yy.a girilmesiyle beraber hızla arttığını bizlere gösterir (2002:312). Viyanalı inşaat işçileri bu genelleme dışında kalırlar ve reel gelirlerinde bir azalma görülür.

Şekil 3.10.1²⁹

Bir başka sayısal çalışma da Findley'den gelir. Findley 19.yy.a ait veriyi Osmanlı İmparatorluğu'nun sefaretlerinde çalışanların maaşlarından ve 1851 – 1914 yılları İstanbul'da gazetelerde yayınlanmış tüketici fiyatlarından iki ayrı endeks elde eder (89). Maaşlara ait ve fiyatlara ait çıkardığı iki farklı seriyi karşılaştırarak bürokrat sınıfın yaşam tarzı ile ilgili sonuçlara ulaşmaya çalışır. Sefaretlerde çalışanların maaşlarının kayıtlarının tutulması hemen hemen modernleşmenin bir simgesiydi. Ortaylı'nın da belirttiği gibi özellikle Fransızca bilen bürokratlar ele aldıkları her işte Batılıların ne yaptıklarını takip ederek neredeyse ona uygun bir yaklaşımı Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulamaya çalışıyorlardı (2005:99 - 124). Ortaylı bu durumu şöyle ifade eder “.. Tanzimat bürokratları bir değil, birkaç Avrupa ülkesinin sistemini gözden geçiren ve örgüt projelerini, nizamnameleri karma olarak hazırlamayı bilen adamlardır. Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma ve metin çevirip değerlendirme merakını en önemsiz...” (2005:127). Örneğin 1876 Kanun – u Esasi'si üslup olarak bile

29) Şekil 3.10.1 için bkz.: Süleyman Özmucur, Şevket Pamuk,, "Urban Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914", *The Journal of Economic History*, June 2002, 312.

bürokratların benimsediği Avrupa devlet yapısınca hazırlanmış, çevirilerden faydalanarak kaleme alınmıştır.

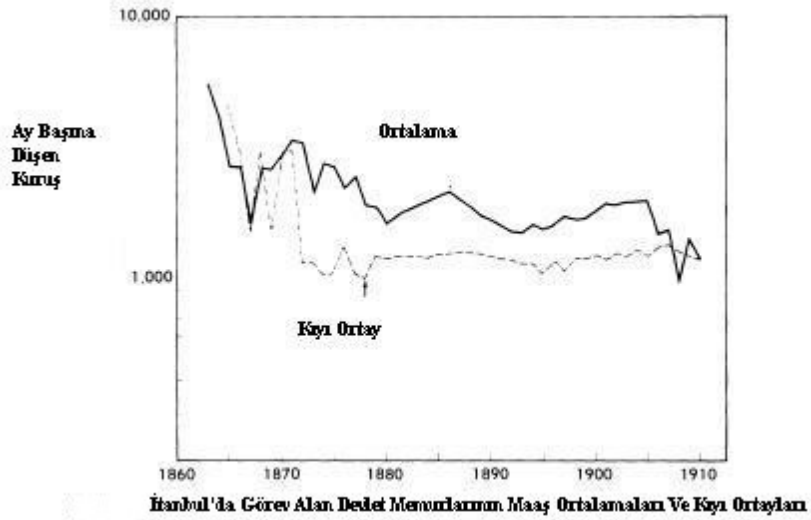
1877 yılından itibaren tutulan maaş kayıtlarında maaşlara yapılan zamlar da dahil olmak üzere bütün detaylar kaydedilmiştir, Hariciye Salnameleri adlı bu kayıtlar İstanbul'da Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde yer alırlar. Bu verilerde istatistiksel seri çıkarmayı zorlaştırıcı etkenler vardır. İlk olarak para birimi, memurların aldıkları maaşın doğru olarak kayıt edilip edilmediği (memurların maaş bordrolarına ait bir belge yoktur), yıllar için de olabilecek dalgalanmalara ait veri yoktur. 366 çalışanın maaş kayıtlarından elde edilen seriye göre ortalama ve kıyı ortay maaşlar uzun dönemde ücretlerde olan değişmeyi bize sergiler ve “yaşam standartlarında” ne tür bir değişiklik olduğuna dair bilgi edinmemize yardımcı olur (Findley:94).

Tablo 3.10b³⁰⁾:**Tablo 3. 10b Hariciye Nazırlığı Çalışanları Maaşlarının Ortalama ve Kıyıortayları**

Yıl	Ortalama	Kıyıortay	Yıl	Ortalama	Kıyıortay
1863	316		1882	105	100
1864	236		1883	109	100
1865	153	375	1884	114	99
1866	152	256	1885	118	102
1867	94	124	1886	123	102
1868	152	252	1887	115	104
1869	148	128	1888	108	104
1870	169	249	1889	99	102
1871	193	250	1890	95	100
1872	190	95	1891	91	98
1873	122	95	1892	87	97
1874	158	86	1893	86	94
1875	153	87	1894	91	94
1876	126	110	1895	87	86
1877	140	85	1896	91	95
1878	109	83	1897	98	88
1879	108	100	1898	96	98
1880	95	97	1899	98	99
1881	100	100	1900	104	101

Kıyı ortalay bir veri serisinde en ortada olan veridir, Ortalama ise bir serideki verilerin toplamının veri sayısına bölünmesiyle ulaşılır. Tablo 3'te görüleceği üzere ortalamalar kıyı ortalaylardan daha yüksektirler. Kıyı ortalaylar ve ortalamalar arasındaki farklılaşma maaşların eşit olarak dağıtılmadığına delildir. Yani bazı maaşlar çok yüksek diğer maaşlarda çok düşüktür. Fakat zaman ilerledikçe az maaş alan bürokratların maaşları çok maaş alan bürokratların maaşlarına yaklaşır.

30) Tablo 3.10b için bkz.: Carter Vaughn Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, c. 28, No. 1. (Ocak, 1986), 89.

Şekil 3.10.2³¹

Findley'in savına göre 19.yy.'ın ilk dönemlerindeki yüksek maaşlar Tanzimat döneminin özelliğidir (1986:83). Tanzimat döneminde bürokratların önem kazanması onların kazançlarına da yansımıştır. Fakat en az ücretle en çok ücret arasındaki farkı daha iyi anlamak için şu akılda tutulmalıdır. Osmanlı memurları işlerine *çırak* olarak başlarlardı ve *çıraklıkları* bitene kadar hiç maaş almazlardı. Boratav'ın verdiği bilgilere göre eğer bir işçi 1870'li yıllarda ayda 250 kuruş kazanabiliyorsa şanslıydı (Korkut Boratav v.d. 1985:386). Fakat yüksek bürokratların maaşları genelde 60000'le 75000 kuruş arasında değişmekteydi. Bu yapı toplum arasında da gelir paylaşımında büyük farklılıklar olduğunu bizlere gösterir. 1872'de 250 kuruş alan işçinin maaşı 350 kuruşa yükselirken 1870'li yılların finans krizleri bürokratların maaşlarını da 40.000'e düşürmüştü. Findley'in çarpıcı örneği bir bürokratin aylık gelir gider defterinden ve günlüğünden gelir (82). Bu defterde yazılı olan bilgilere göre emeklilik planları yapan bürokrat emekli olabilmek için ne kadar parası olması gerektiğine dair hesaplamalar yapar. Ailesi ve kendisi için ayda 5 liraya ya da 540 gümüş kuruşa ihtiyacı vardır. Aldığı notlarda 5 liranın aylık harcamalarını ucu ucuna karşılayacağını belirtir. Bir arzuhalci ise

31) Şekil 3.10.2 için bkz.: Carter Vaughn Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, c. 28, No. 1. (Ocak, 1986), 85.

bürokratımıza katılmaktadır ve 1897'de yazdığı notta 600 kuruşluk bir maaşı kabul edemeyeceğini çünkü ailesini bununla geçindirmesinin imkânsız olduğunu yazar. 1890'larda ayda 1000 kuruş kazanan bir memur şanslı sayılmaktaydı. 1892'de yazdığı dilekçe de oğlunun kazandığı 250 kuruşla geçinemediklerini söyleyen bir dul, oğlunun maaşının 1000 kuruş olmasını ister. Halid Ziya Uşaklıgil'de anılarında 1890'larda memurken ayda 1000 kuruş kazanmanın öneminden bahseder (1969:358). 20. yy.ın hemen başında orta seviyeli bir memurun ayda 235.25 kuruşa ihtiyacı vardı. Fakat bu miktarın içinde kira, ulaşım, tütün, alkol gibi maddeler yer almamaktadır. Bunlar eklendiğinde miktarın yaklaşık olarak 945 kuruşa çıkması beklenir.

Şimdiye kadar İstanbul'a ait tüketici endeksi çıkarmak için yeterli bir veriye ulaşılamamıştır. Boratav'a göre ise 20.yy. başlarında gelirin yüzde 60 – 75'i Osmanlı ürünleri için harcanmaktaydı (Korkut Boratav v.d. 1985:401) . Bu parayla kısa kullanım süresi olan meyve, balık, odun, kömür, kira gibi masraflar karşılanmaktaydı. Yüksek bürokratlar, devlet kurumlarıysa ithal edilmiş ürünleri alabilirlerdi. Fiyatların belirsiz olması Findley'i de elinde olan veriyi kullanmaya iter. Bu veri İstanbul tahıl fiyatlarıdır. Tahıl fiyatlarını kullanmak yaşam standartları açısından da anlamlıdır. Tahılın temel ürün olması en fakirler tarafından da kullanılacağı anlamına gelir ve yaşam standartları hakkında daha çok şey söyler. Quataert'ten alıntı yapan Findley İstanbul'un tahılı 19.yy. sonlarına kadar ithal ettiğini söyler (79). Tahıl fiyatlarının bir farklılığı da hızlıca düşmeye başlamalarıdır. En azından diğer tüketim maddelerinden daha çabuk fiyatları azalmaya başlar. Tahıl her ne kadar fakirlerin tüketim maddesi olsa da fiyatlarındaki artış üst düzey gelir gruplarını da etkiler. Tahıl fiyatlarındaki dalgalanma hem iç nedenlere hem de dış nedenlere bağlıdır. Tahılın seçimi ilkin bir zorunluluk olsa da aslında Türk beslenme şeklinde çok önemli bir yeri de vardır. Quataert'e göre 20.yy.a girerken ortalama bir İstanbul'lu günde en az bir kilogram ekmek yiyordu (1979:1154). O kadar ki, gayrimuslim bir bayan İngiliz bir beye “.. *vous êtes carnivore, je suis carnipain*..” ³² diyerek şaka ediyordu. Ekmek fiyatlarının kontrol altında olması tahıl fiyatlarındaki artışın tüketiciye yansımaları engelliyordu. Yine de fırıncılar fiyatlarını yükseltmek istediklerinde bunu yapamayınca ekmeğin gramajını düşürüyorlardı. Osmanlılar sadece ekmek değil bulgur, mantı, makarna gibi çeşitli tahıllardan yapılan

32) “Siz etçisiniz, ben de *ekmekçil*” anlamına gelen Fransızca sözcük oyunu.

ürünleri de bolca tüketiyorlardı. Arpa ise sadece atlarca yenirdi. Böylelikle yaşam standartları üzerinde bir iyileşme sağlanırdı çünkü ulaşımaya yapılan harcama düşerdi.

Tablo 3.10c³³:

Tablo 3. 10c İstanbul tahıl fiyatlarının yıllık ortalamaları (1864=1.0)

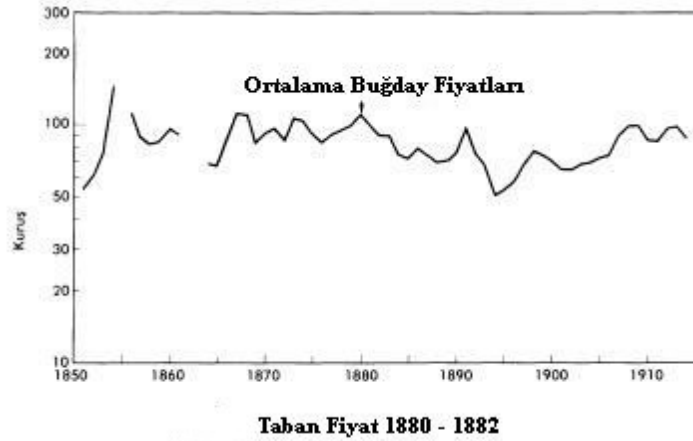
Yıllar	Kalın Buğday	İnce Buğday	Arpa	Un	Yıllar	Kalın Buğday	İnce Buğday	Arpa	Un
1851	0,79	0,63	0,45		1876	1,14	1,09	0,63	1,84
1852	0,87	0,76	0,49		1877	1,27	1,28	0,65	1,83
1853	1,16	0,95	0,57		1878	1,29	1,28	0,77	1,82
1854	2,05	1,89			1879	1,46	1,31	0,78	1,86
1855					1880	1,52	1,47	0,9	2,15
1856	1,81	1,35	0,84		1881	1,36	1,32	0,74	2,08
1857	1,51	1,05	0,6		1882	1,26	1,12	0,72	1,84
1858	1,2	0,98	0,68		1883			0,79	1,72
1859	1,29	1,03	0,66		1884	0,91	0,96	0,7	1,45
1860	1,43	1,19	0,7		1885	0,94	0,95	0,59	1,49
1861		1,17	0,68		1886	1,01	1,04		1,76
1862					1887	1,01	0,99	0,56	1,63
1863					1888	0,98	0,93	0,53	1,39
1864	1	0,91	0,5		1889	0,97	0,89	0,52	1,6
1865	0,97	0,88	0,49		1890	0,96	1,02	0,63	1,6
1866	1,27	1,13	0,63		1891	1,3	1,34	0,74	1,87
1867	1,59	1,41	0,89		1892	0,98	1,01	0,62	1,57
1868	1,51	1,43	0,93	2,11	1893	0,89	0,9	0,56	1,32
1869	1,17	1,03	0,64	1,77	1894	0,59	0,69	0,41	1,02
1870	1,27	1,14	0,71	1,87	1895	0,61	0,76	0,47	1,04
1871	1,33	1,18	0,75	2,05	1896	0,69		0,51	1,13
1872	1,23	1,09	0,63	1,79	1897	0,9		0,51	1,5
1873	1,54	1,47	0,75		1898	1,07		0,62	1,59
1874	1,47	1,27	0,84		1899	0,98		0,67	1,42
1875	1,22	1,15	0,78	1,75	1900	0,87		0,65	1,33

19.yy.da genel olarak fiyatlar çok yükselme eğiliminde değildi. 1870'lerde ve 1890'larda dünya tahıl fiyatlarına bağlı hızlı bir yükseliş görülse de genel trend fiyatların azalma eğilimi içinde olduğudur. Şekil 3'te gördüğümüz gibi kısa dönemli yükselişlerin

33) Tablo 3.10c için bkzn.: Carter Vaughn Findley, "Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, c. 28, No. 1. (Jan., 1986), 93.

ardından daha büyük oranda bir azalma gelmekteydi. Bu yükseliş ve azalış zig zaglarının nedeni ise ülke içinde ve bölgede olan gelişmelerdi. Kırım savaşı nedeniyle 1854 – 1856 yılları arasında en hızlı fiyat artışı görülür. 1867 – 1868 yılları arasında yaşanan artışın nedeni Girit krizidir ve bununla beraber dünyada tahıl fiyatlarında da hızlı bir artış olmuştur.

Şekil 3.10.3³⁴:



1868 yılındaki kriz ise o kadar etkiliydi ki, memurların eşleri İstanbul'da Maliye Bakanlığı'nın önünde toplanarak gösteri yapmışlardır ve kocalarının maaşlarını istemişlerdir. Maliye bakanına koruma tahsil edilmiştir ve İstanbul'un dış kesimlerinde asayiş sağlanamamıştır. Her ne kadar Quataert Anadolu'nun İstanbul'u tahılıyla besleyemediğini söylese de, 1870'lerde Anadolu'da görülen kuraklık İstanbul'da tahıl fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur (1979:1149). 1873 yılı dünyada da tahıl fiyatlarının en yüksek noktalarına ulaştığı bir yıl olur. 1870'lerden itibaren politik belirsizlik ekonomik belirsizliği beraberinde getirir. Bürokratların içine düştüğü bunalım maaşların ödenmeme ihtimaline, vergilerin toplanamamasına yol açar. Rus –

34) Şekil 3.10.3 için bkz.: Carter Vaughn Findley, “Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, c. 28, No. 1. (Jan., 1986), 96.

Türk savaşı, devlet maliyesinin çok bozulması 1870'lerden itibaren Osmanlıları zor durumda bırakır. Alan Duben'in de vurguladığı gibi İstanbul göçmenlerle dolar taşar, sosyal hayat düzenini yitirir. 1876 – 1883 yılları arasında 1863'ten sonra ilk kez kağıt para basılır (1990:433). Fakat çok çabuk değerini yitirir. 1890'lardan itibaren yeniden başlayan fiyat düşüşleri, 1891 yılında Rusya'da tahıl hasatının olmaması nedeniyle sekteye uğrar. Quataert de İstanbul'un Rusya'dan tahıl ithal ettiğini söyler (1979:1148). Yine de daha 20. yy.a girmeden fiyatlarda artış tekrar görülür. Hem 1897 yılındaki Türk – Yunan savaşı hem de sonradan çıkan Ermeni krizi fiyatların yükselmesine neden olur. Peki, bütün bu fiyatlardaki oynama bir memurun hayatını nasıl etkilemekteydi? Eğer fiyatları memur maaşlarıyla karşılaştırsak bir sonuca ulaşabiliriz. Bu karşılaştırmadan çıkan sonuca göre memurların yaşam standartları zaman içinde büyük farklılıklar gösteriyordu. 1860'larda ve 1870'lerde yaşam standartlarında belirgin bir düşüş gözlenmiştir.

Daha önceden de belirtildiği gibi devlet memurlarının eşleri, Uşaklı halı dokumacıları kadınlar gösteriler yapmaya başlamışlardı. Bu ayaklanmaların nedenleri Rus – Türk harbi, maliyenin iflası bürokratların başarısız yönetimidir ve salt nedenleri ekonomiktir. 1880'den sonra ise memurların yaşam standartlarında trend bir iyileşmedir. Her ne kadar tahıl fiyatları yükselmiş olsa da diğer alanlarda iyileşme gözlenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal yapısı nedeniyle 1880 – 1894 yılları arasında düşen tahıl fiyatları sadece memurların değil, işçilerin ve diğer kesimlerdeki insanların da yaşam kalitesinin artmasına neden olur çünkü Pamuk ve Özmucur'dan da edindiğimiz bilgilere göre işçi maaşları da yükselme trendi içindedir (2002:319). Yine de memurlar ve işçiler arasındaki gelir uçurumunda bir iyileşme olmamıştır. Şunu ekonomik olarak söylemek mümkündür, genel olarak toplumda yaşam standartları açısından bir iyileşme olsa da gelir dağılımında bozukluk görmek mümkündür.

Demiryolu yapımı da ekilebilir alanların genişlemesine neden olur fakat bu genişleme devlet maliyesinde bir iyileşmeye neden olmaz. Yine de Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde meyve ve sebze ihraç etmeye başlar. Maliyenin kötüleşmesinin bir başka nedeni de yabancı kreditorlerin borçlar karşılığı olarak vergi toplama işini üstlenmesidir. Devlet memurlarının yukarıda da belirtildiği gibi maaşları kayıt edilmiştir fakat ödemenin nasıl yapıldığı, düzenli yapılıp yapılmadığıyla ilgili kesin bir

bilgi yokur. Bu nedenle maliye de olan bozukluk, vergi toplanmasındaki zorluklar memur maaşlarının ödenmesine nasıl etki etmiştir bilinmiyor . Tablo 3.10d'de görüldüğü üzere oranın sık sık 1'e yaklaştığı görülmektedir. Memur maaşlarının tahıl fiyatlarına oranında bir düzensizlik görülmektedir ve zaman içinde oranlar hayli dalgalanmaktadır. Bu memur maaşlarındaki ve tahıl fiyatlarındaki dalgalanmaların farklı zamanlarda ters orantıda olabileceğinin kanıtıdır. Örneğin tahıl fiyatları artarken, memur maaşları düşüşe geçmiş olabilir. 1908'den önce ise yaşam standartlarında gözle görülür bir kötüleşmenin olduğu açıktır.

Tablo 3.10d³⁵:

Tablo 3. 10d Yüzdelik olarak tahıl fiyatlarının maaşlara oranı

Yıllar	Ortalamlar Oranı	Kıyıortay Oranı	Yıllar	Ortalamlar Oranı	Kıyıortay Oranı
1864	3,4		1883	1,2	1,1
1865	2,3	5,6	1884	1,5	1,3
1866	1,8	3	1885	1,6	1,4
1867	0,8	1,1	1886	1,5	1,3
1868	1,4	2,3	1887	1,5	1,4
1869	1,8	1,5	1888	1,6	1,5
1870	1,9	2,7	1889	1,4	1,4
1871	2	2,6	1890	1,2	1,3
1872	2,2	1,1	1891	0,9	1
1873	1,1	0,9	1892	1,1	1,3
1874	1,5	0,8	1893	1,3	1,4
1875	1,7	1	1894	1,8	1,9
1876	1,5	1,3	1895	1,6	1,6
1877	1,5	0,9	1896	1,6	1,7
1878	1,1	0,9	1897	1,4	1,3
1879	1,1	1	1898	1,2	1,3
1880	0,9	0,9	1899	1,3	1,3
1881	1	1	1900	1,5	1,4
1882	1,2	1,1			

Asıl ilginç olan ise fiyatlarda ve maaşlarda olan dalgalanmaya uygun olan politik gelişmelerin yer almasıdır. Bunların birbirlerine bağımlı olarak geliştiğini söylemek imkansızsa da bir bağlantıları olduğu açıktır. Alman sefiri von Wangenheim da aynı noktaya parmak basar³⁶. Selanikli ve İstanbullu memurlar maaşlarının ödenmesi isteğiyle bakanlıklara ve Sultan'a başvururlar aksi takdirde ailelerinin açlıktan öleceklerini söylerler. Askerler ve devlet çalışanları maaşlarının ödenmemesinden Sultan'ı değil üst düzey bürokratları sorumlu görürler. Wangenheim'in söylediğine göre “açlıktan ölmek” durumu abartmak değildi. Tarabya'da bütün gün balık tutan aileleri, dükkan sahiplerinin acıdığı insanları Wangenheim gözlemliyordu ama tabii

35) Tablo 3.10d için bkz.: Carter Vaughn Findley, “Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, c. 28, No. 1. (Jan., 1986), 100.

36) Daha fazla bilgi için bkz.: Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Bonn), Türkei 134, Bd. 18, to von Bülow, 26 August 1901, corresponding to T 139, roll 392.

yaptıklarının sadece gözlem olduğunu da unutmamak gerek.

Öte yandan devlet memuriyetinde olanların bu dönemde rüşvet kabul ettikleri veya görevleriyle baskı oluşturmaya çalıştıkları da bir gerçektir. Sultan'ın maaş ödemelerini yapacağı ise gazatelerde duyurulurdu ve bayram gibi kutlanırdı. Bu kutlamalara borçla memurlara ihtiyaçlarını satan tüccarda katılırdı. Ortaylı da Osmanlıların 19.yy.da diğer Avrupa ülkelerine kıyasla çok mütavazi bir yaşam sürdükleri fikrine katılır. Şöyle devam eder: “... Köylü ve küçük zanaatkar kendi için üretir, fazla ürettiğini başka gerekli malzeme ile değiştirirdi. Çoğu gelecek yılın ürününden bu yılki bazı ihtiyaçlarını karşılar, pazar ekonomisiyle ilişkisi çok sınırlı olarak yaşardı. Bu mütevazı ve azla yetinen hayatı yaşayan halk, kuşkusuz Avrupa kıtasının en fakir ülkesinin tebasıydı”(2005:237).

Tablo 3.10e³⁷:

Tablo 3. 10e 19.yy. ülkeler arası tüketim farklılıkları

	Türkiye	İngiltere	Almanya	Fransa	İtalya	Rusya
Pamuk (kg)	0,33	19	7,3	7	5,5	3,1
Şeker (kg)	6,8	37,7	19,1	18	4,9	7,8
Pik demir – çelik(kg)	5,2	445	539	298	58	66,3
Kömür (ton)	0,06	4,7	4,7	1,6	0,3	0,3

Tablodan da anlayacağımız gibi en düşük tüketim miktarı Osmanlılar içindir. Bu veri Avrupa ülkelerindeki ücretleri karşılaştırdığımızdaki veriyle çelişmez.

37) Tablo 3.10e için bkz.: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, 227.

3.11. Fiyat Serileri Yaratma Teknikleri

Ekonomistler için fiyat serileri yaratmak kolay ve standart bir işlemdir. Bir yıl seçilir ve bu yıla “temel” yıl adı verilerek bu yılki fiyatların ortalamasının 100 (veya 1.0) olduğu varsayılır. Daha sonraki yıllar içinse artış ve azalış yüzdelerine göre 100'le çarpılır. Bu teknik temel yılımıza göre fiyatların ne kadar arttığını anlamamız için bizlere yardımcı olur. Örneğin, Pamuk ve Özmucur temel yıllarını 1469 olarak seçerler. Örneğin 1469 yılında 150 kuruş olan işçi maaşı 100 kabul edilir. Eğer bir işçi 1889 yılında 387 kuruş kazanıyorsa onun maaşı da 258 olarak kaydedilir ($(387/150)*100$). Bu teknikle verileri inceleyenler artış hesaplamak için kafa yormaya çalışmaz. 1469 – 1889 yılları arasında ücretlerin yüzde 258 arttığını sadece bir tabloya bakarak görür.

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: 19. YY OSMANLI YAŞAM STANDARTLARI'NA AİT BULGULAR

4.1 Topraklar ve Nüfus

1897 yılında yayınlanan istatistikler bize Osmanlı halkının demografik yapısı hakkında birçok bilgi verir. Görüleceği üzere Osmanlı devleti 19. yy.ı kapatmak üzereyken çok geniş bir alanda topraklara sahipti. Tablo 4.1a'dan da görüleceği gibi Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarında 3 milyon km² alana sahipti ve 32 milyondan fazla bir nüfusu vardı. Kıtalar bakacak olursak bu nüfusun 6 milyondan fazlası Avrupa'da, yaklaşık 1 milyonu Afrika'da geriye kalan yaklaşık 24 milyon ise Asya kıtalarında yerleşmişti. Nüfus yoğunluğu km² başına Avrupa topraklarında 23.2, Asya topraklarında 10,1 ve Afrika topraklarında 2,3 kişiydi. 32 milyon olduğu bilinen nüfusun ancak yaklaşık 19 milyonunun sayımı yapılabilmmişti. Yani yaklaşık olarak 19 milyon kişinin yaş, cinsiyet, din vs. gibi özellikleri bilinmekteydi. Özellikle Arap topraklarına ait halkın sayımı yapılmamıştı. Tablo 4.1d'den de görüleceği gibi yer yer kadın nüfus hiç sayılmamıştır ya da ortalama rakamlar verilmiştir. Sayılmayan 13 milyon insanın Hicaz, Trablusgarb, Yemen ve Girit eyaletlerinde yaşadıkları varsayılır. Sayımı yapılmış 19 milyonluk nüfus hakkında bildiklerimiz ise oldukça ayrıntılıdır. Bu nüfusun yaş kompozisyonu, dini özellikleri ve cinsiyeti en ince ayrıntısına kadar işlenmişti. Tablo 4.1c incelendiğinde görüleceği üzere gençleşen ve genç sayısı hızla artan bir nüfus vardı. Zaten doğum oraları binde 37,6 ile yaklaşık olarak binde 21 olan ölüm oranlarını ikiye katlar. Tefik Güran³⁸'ın bulgularına göre yıllık doğum oranı hemen hemen binde 16'ydı. Güran'ın bulgularına göre müslümanların ölüm ve doğum oranları gayrimüslimlerininkine göre daha yüksekti. Gayrimüslimlerde doğum oranı binde 35 iken müslümanlarda aynı oran hemen hemen binde 39'dur. müslümanların ölüm oranı da gayrimüslimlerin ölüm oranından oldukça yüksektir. Bu oran gayrimüslimlerde yaklaşık binde 17'ken müslümanlarda binde 23'tü. Böylelikle gayrimüslim nüfusun müslümanlardan binde 18'e karşı binde 15'le daha fazla arttığını söylemek mümkündür. Tablo 4.1c incelenince görülecektir ki 65 yaş ve üzerindeki nüfusun sadece %6.7'sini oluşturuyorlardı. Öte

38) Tefik Güran, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Ankara, 1997, 165 – 179.

yandan 0 – 14 yaşları arasında bulunan gençlik hemen hemen 19 milyonun %30'uydu. Sayımı yapılmış nüfusun bir diğer özelliği ise müslüman nüfusun çoğunlukta olmasıydı. Göz önünde bulundurulması gereken bir nokta ise sayımı yapılmamış 13 milyonun Arap topraklarında yaşaması nedeniyle buralarda yapılacak bir sayımın da genel müslüman nüfusunun oranını hızla artıracak olmasıdır. 19 milyonun yaklaşık olarak %75'ini müslümanlar oluşturmaktaydı. 1897 yılı rakamlarına göre bu yıl içinde 19 milyonluk sayımı yapılan dilimde 173,907 evlilik yapılmış 12,933 boşanma gerçekleşmiştir.

Tablo 4.1a³⁹:**Tablo 4.1a Osmanlı Devleti'nin idari bölünüşe göre alan, nüfus yoğunluğu, 1897**

Vilayet	Alan (km²)	Nüfus	Nüfus Yoğunluğu
İstanbul	1328	1030234	775,8
Edirne	64356	986446	15,3
Manastır	44136	1061522	24,1
Çatalca Sancağı	1900	61236	32,2
Selanik	47712	1040218	21,8
Kosova	44192	954634	21,6
Yanya	31176	517274	16,6
Şehr Emaneti Mülhakatı	3300	90034	27,3
Girit	12800	200000	15,6
İşkodra	20160	337584	16,7
Avrupa Kıtası Toplamı	271060	6279182	23,2
Erzurum	80368	687322	8,6
İzmit Sancağı	14784	228529	15,5
Cezair – i Bahr – ı Sefid	6372	387318	60,8
Adana	71600	398764	5,6
Ankara	98416	1018727	10,4
Aydın	89696	1534229	17,1
Bitlis	27688	488642	17,6
Kastamonu	73312	968884	13,2
Kala – i Sultaniye	11520	144157	12,5
Konya	158944	1022844	6,4
Mamuretülaziz	46000	566656	12,3
Hüdavendigâr	91412	1458079	16
Diyarbakır	64504	564671	8,8
Sivas	98880	980982	9,9
Trabzon	37894	1164827	30,7
Hicaz	391720	3500000	8,9
Halep	117248	921345	7,9
Zor Sancağı	122096	151260	1,2
Suriye	99808	701134	7
Cebel – i Lübnan	4696	100000	21,3
Kudüs	15136	264317	17,5
Musul	136736	448288	3,3
Van	73000	202007	2,8
Basra	87120	380630	4,4
Bağdat	139960	720555	5,1
Beyrut	24752	623505	25,2
Yemen	260132	5000000	19,2
Asya Kıtası Toplamı	2443794	24627672	10,1
Bingazi	227300	500000	2,2
Trablusgarb	330200	800000	2,4
Afrika Kıtası Toplamı	557500	1300000	2,3
Toplam	3272354	32206854	9,8

39) Tablo 4.1a için bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İncalcık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara:1997, 172.

Tablo 4. 1b⁴⁰:**Tablo 4. 1b Osmanlı Devleti'nin sayımı yapılan nüfusu, 1884 – 1897**

Yıl	Toplam	Erkek	Kadın	Müslüman	Gayri Müslim
1884	17143859	9134438	8009421	12590362	4553497
1885	17286412	9207035	8079377	12707638	4578774
1886	17427965	9279630	8148335	12824924	4603041
1887	17579518	9352225	8227293	12942210	4637308
1888	17721075	9424857	8296218	13059496	4661579
1889	17862624	9498452	8364172	13176782	4685842
1890	18004177	9569657	8434520	13294068	4710109
1891	18145730	9642252	8503478	13411354	4734376
1892	18174742	9658423	8516319	13411361	4763381
1893	18422670	9731018	8691652	13645933	4776737
1894	18450573	9807600	8642973	13645933	4804640
1895	18595762	9880195	8715567	13763219	4832543
1896	18739759	9972790	8766969	13890910	4848849
1897	19050307	10104022	8946285	14111945	4938362

Tablo 4.1c⁴¹:**Tablo 4. 1c Osmanlı Devleti'nin sayımı yapılan nüfusunun yaşlara göre dağılımı, 1897**

Yaş Grubu	Toplam	Kadın	Erkek	Yüzde
0 – 5	1675019	883075	791944	8,8
6 – 10	1925469	1001294	924175	10,1
11 – 15	1846219	980320	865899	9,7
16 – 20	1702978	905378	797600	8,9
21 – 25	1678570	912623	765947	8,8
26 – 30	1629384	873564	755820	8,6
31 – 35	1511290	787972	723318	7,9
36 – 40	1338387	698046	640341	7
41 – 45	1273102	664305	608797	6,7
46 – 50	1059787	577018	482769	5,6
51 – 55	893576	470458	423118	4,7
56 – 60	656515	360242	296273	3,4
61 – 65	577195	307332	269863	3
66 – 70	427661	230951	196710	2,2
71 – 75	339075	178526	160549	1,8
76 – 80	225306	120861	104445	1,2
81 – 85	141575	75335	66240	0,7
86 – 90	79598	43449	36149	0,4
90<	69602	33264	36338	0,4
Toplam	19050308	10104013	8946295	100

40) Tablo 4.1b için bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalcık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara:1997, 174.

Tablo 4.1d⁴²:**Tablo 4. 1d Osmanlı Devleti'nin sayımı yapılmış nüfusunun cemaatlere ve cinsiyete göre dağılımı**

Vilayet	Genel Toplam	Erkek	Kadın	Müslüman	Gayri Müslim
İstanbul	903482	522144	381338	520194	383288
Şehr Emaneti	88306	48052	40254	47728	40578
Edirne	985962	504455	481507	539031	446931
İşkodra	87529	42602	44927	78999	8530
Çatalca	61001	31682	29319	16320	44681
Selanik	1038953	532403	506550	452175	586778
Yanya	516681	261383	255298	221475	295206
Kosova	754634	464224	290410	432178	322456
Manastır	711466	356515	354951	252962	458504
Aydın	1478424	745614	732810	1203776	274648
Erzurum	637015	340271	296744	513446	123569
Adana	398764	201365	197399	355912	42852
Van	132007	71379	60628	76956	55051
Ankara	1018744	516964	501780	895196	123548
İzmit	228443	120425	108018	155565	72878
Bitlis	338642	189684	148958	224772	113870
Bağdat	187285	179993	7292	1717398	15887
Basra	80081	80067	14	79261	820
Biga	143904	74475	69429	121327	22577
Cezair – i Bahı	286736	148204	138532	30578	256158
Trabzon	1164595	591746	572849	933728	230867
Sivas	980876	502475	478401	807651	173225
Hüdavendigar	1454294	732525	721769	1234304	219990
Diyarbakır	414657	222531	192126	329843	84814
Kastamonu	968884	490030	478854	945192	23692
Konya	1022834	514605	508229	942932	79902
Mamuretülaziz	466579	242659	223920	380092	86487
Zor	51260	25431	25829	50767	493
Halep	819238	412322	406916	712585	106653
Suriye	551134	300515	250619	476434	74700
Kudüs	258860	133004	125856	217346	41514
Musul	198288	191300	6988	186818	11470
Beyrut	620736	312994	307769	505019	115744
Toplam	19050321	10104038	8946283	14111960	4938361
%	100	53	47	74,1	25,9

41) Tablo 4.1c bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Ankara, 1997, 174.

42) Tablo 4.1d için bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Ankara, 1997, 173.

4.2 Sağlık

1897 yılı istatistiklerine göre, Tablo 4.2a'dan anladığımıza göre, 29 idari bölgede 88 hastane mevcuttu. Bu hastanelerde çalışan doktor sayısı 169'du, 169 doktor dışında 31 rahibe, 175 memur ve 547 adet odacı ve hademe olarak ayrıntılanan çalışanlar toplamda 922 kişilerdi. Bu hastanelerde toplam 3730 yatak vardı ve 1897 yılında bu yataklar 23123'ü erkek, 6098'i kadın ve 542'si çocuk olmak üzere toplam 29763 kişiyi ağırlamışlardı. Ne yazık ki bu yataklar bu 29763 kişinin 4059'unun da göreceği en son yataklar olmuştu. Tablo 4.2 a ve 4.2b'de illere ait sağlık harcamaları, çalışan sayısı ve il başına düşen yatak sayısı detaylı olarak gösterilmiştir. Bu tablolarda dikkat çeken her ne kadar İstanbul sağlık harcamalarında başı çekse de 1897'de hemen hemen 1 milyon nüfusu için yaklaşık 30 doktora sahipti. Hemen hemen her 35000 kişiye 1 doktor düşmekteydi. Aynı rakam bol hastanesi bulunan Aydın ilindeyse çok daha iç açıcıydı. Aydın'ın 1897 yılında yaklaşık 900000 olan nüfusunun toplam 265 doktoru vardı ve doktor başına düşen hasta sayısı neredeyse 3000'e iniyordu. Öte yandan verilen zaman zarfında Aydın'da normal dışı bir dönem yaşandığı açıktır. 1897 yılına girerken Aydın hastanelerinde 700 hasta yatmaktaydı. 1897 yılında 12063 hasta daha kabul edildi. Bunlardan 9964'ü sağlığına kavuşurken 1416'sı vefat etti. 1897 tarihi Osmanlı – Yunan Savaşı'na denk gelmektedir ve Aydın 1897 tarihinden itibaren Girit'ten savaş nedeniyle göçler almaya başlar. Bu bilgilerden gerektiği zaman Osmanlıların gerektiği yerlere doktor naklettiğini farzetmek doğaldır ve yukarıda bahsedilen esnek devlet yapısı için de bir örnektir.

Tablo 4.2a⁴³:

Tablo 4. 2a Osmanlı Devleti'nde mevcut sağlık çalışanlarının illere göre dökümü

Vilayet	Giderler	Hastanelerin Adedi	Doktor ve cerrah	Rahibe	Memur	Hademe vs	Toplam
İstanbul	1997691	4	28	6	16	136	186
Suriye	61069	2	3		2	8	13
Trablusgarb	61802	2	3		2	5	10
Biga	550	2	1			1	2
Mamüretülaziz	21500	1	1		1	1	3
Trabzon	47126	2	2		2	5	9
Bingazi	5124	1	1				1
Basra	27864	1	2		1	4	7
Kastamonu	203657	8	15		10	28	53
Adana	110616	3	2		6	15	23
Kosova	11373	2	3			1	4
Beyrut	12000	2	4		3	7	14
Sivas	77550	2	2	1	13	10	26
Manastır	30865	2	4	2	4	12	22
Yemen	2307	1	3		1	10	14
Edirne	169484	5	5		6	16	27
Selanik	245168	5	4	6	7	10	27
Bağdat	90906	1	2		5	7	14
Ankara	46434	3	5		4	7	16
Halep	85457	2	3	1	2	8	14
İzmir	12022	1	1		1	1	3
Hicaz	102568	1	4	1	3	14	22
Diyarbakır	75402	2	3		2	11	16
Yanya	168000	2	6		8	14	28
Kudüs	95000	1	1	3		7	11
C. Bahr – ı Sefid	308366	4	8	3	9	18	38
Aydın	1724568	21	42	6	50	167	265
Lübnan	17204	1					
Bursa	348621	4	11	2	17	24	54
Toplam	6160314	88	169	31	175	547	922

43) Tablo 4.2a için bkzn.: *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Serisi Cilt 5, Tevfik Güran (ed.), Ankara: 1997, 52.

Tablo 4.2b⁴⁴:**Tablo 5. 2b Osmanlı Devleti'nde mevcut yatak sayısının illere göre dökümü**

Vilayet	Hastaya ait	Acize ait	Hademe vs.'ye ait	Toplam
İstanbul	663		147	810
Suriye	40			40
Trablusgarb	25	4	3	32
Biga	10		1	11
Mamüretülaziz	12			12
Trabzon	21		1	22
Bingazi				0
Basra	16			16
Kastamonu	202	19	10	231
Adana	85		9	94
Kosova	3	2		5
Beyrut	45		2	47
Sivas	12		4	16
Manastır	55	14		69
Yemen	10			10
Edirne	102	32	15	149
Selanik	170	11	16	197
Bağdat	20			20
Ankara	61	2	3	66
Halep	30		2	32
İzmir		10		10
Hicaz	50			50
Diyarbakır	43	5	6	54
Yanya	65	53	10	128
Kudüs	35		8	43
C. Bahr – ı Sel	128	16	7	151
Aydın	969	71	175	1215
Lübnan				0
Bursa	169	9	22	200
Toplam	3041	248	441	3730

44) Tablo 4.2b için bkznz: *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Serisi Cilt 5, Tevfik Güran (ed.), Ankara: 1997, 52.

4.3 Adalet

1897 yılında 34 idari bölgede toplam 705 adet hapishane bulunmaktaydı (Güran 1997:173). Yıl boyunca çeşitli suçlardan 77781 kişi bu hapishaneleri ziyaret etmişlerdir. İçlerinden 36169 kişi ise tahliye edilmiştir. Bu genel istatistikte verilen bilgilere göre 23 idari bölgedeysen 85040 kişi kusur ve kabahat gibi hafif suçlardan yargılanmış ve bunlardan 44836'sı yargılanmış 18543'ü beraat etmiştir. Diğer taraftan ağır suçlardan yargılanan 8295 kişiden 3318'i mahkum olmuş 2066'ı beraat etmiştir. Mahkum edilmiş 48154 kişinin yüzde 72'si müslümandır, yüzde 92'si ise erkektir (Güran 1997:171). Suç işleyenlerin yüzde 20'ye yakını okuma yazma bilirken yüzde 80'e yakını okuma yazma bilmemektedir. Suçların hemen hemen yüzde 65'i 30 yaş altındaki kimseler tarafından işlenmiştir.

4.4 Eğitim

1897 yılına ait genel istatistikte eğitim konusu kapsamlı olarak incelenmiştir. Fakat Tablo 4.4a ve 4.4b'de de görüldüğü üzere, üç sancak kapsam dışı kalmıştır. Bunlar Hicaz, Girit ve Cebel – i Lübnan sancağıdır. Geri kalan topraklarda 36277 okul bulunmaktadır ve bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 1348517'dir. Sivil eğitim kurumları 36230 adettir. Bu okullardan 29108'i müslümanlara aittir, 6739'u gayrimüslimlerindir ve 383'ü de yabancılara aittir. Sivil eğitim kurumlarının 11'i yüksek, 189'u lise, 1187'si orta ve 34843'ü ilkokuldur. Bu kurumlarda 894070'i müslüman 437173'ü gayrimüslim olmak üzere 1331243 öğrenci eğitim almaktadır⁴⁵. Tablo'da Mekatib – i idaddiyye liselerin denkleridir. Bu okullarda Türkçe, mantık, geometri, trigonometri, Osmanlı coğrafyası ve tarihi gibi derslerin yanında Fransızca ve jimnastik gibi derslerde okutulmaktaydı. Rüşdiyyeler günümüzün orta okullarına denktiler ve dinbilgisi, İslam tarihi, Arapça, Farsça, Fransızca, logaritma ve muhasebe gibi dersler vardı (Ortaylı 2005:129). İbtidaiyyeler yani ilkokullarsa öğrencilerini okuma yazma, temel matematik bilgisi öğretilmekteydi. Yüksekokullarda mesleki ihtiyaçlara göre cerrahi, anatomi, fizyoloji, iktisat, muhasebe, hukuk vs gibi dersler

45) Alkan, Mehmet Ö., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839 – 1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed. Halil İnalcık, Şevket Pamuk, Ankara:1997, 130 – 135.

okutuluyordu. Kadınlar Darulmuallimat haricinde bir yüksek okula gidip öğretmenlik haricinde bir meslek edinemiyorlardı (Ortaylı 2000:198 ve Behar 1996:127) . Tabloları incelediğimizde dikkat çeken ilkokul ve ortaokullara kayıtlı kız öğrencilerin sayısının erkek öğrencilerin aşağı yukarı üçte biri olmasıdır. Her ne kadar gayrimüslim erkekler mesleki okullara kayıt olsalarda gayrimüslim kız öğrencileri Darulmuallimat'larda eğitim almıyorlardı fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan toplam 6739 gayrimüslim eğitim kurumunda ve 383 yabancılara ait okullarda kayır oranları müslüman kızlara göre daha yüksekti. Gayrimüslim erkek öğrencilerin yarısı kadar gayrimüslim kız öğrenci bu kurumlara kayıtlıydı.

Askeri eğitim veren okul sayısı ise 47'dir. Bu okulların 4'ü yüksek eğitim kurumlarıdır. 43'ü lise ve orta eğitim kurumudur. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı ise 1897 yılı itibariyle 17085'dir. Fakat askeri okullarda kayıtlı bulunan öğrencilerin okullarını tamamlayamama oranları da çok yüksekti. Hemen hemen kayıt yaptıran öğrencilerin yarısı okullardan çeşitli nedenlerle ayrılıyorlardı (Ortaylı 2005: 202). Eğitimin ağır olması beklentiler dahilinde olsa da özellikle Topçu sınıfının müfredatı çok kapsamlıydı. Namlu ve mermi yapımı, su inşaatı, geometri, fizik, Almanca vs. gibi geniş bir alanı kapsayan bir eğitimi vardı. Askeri eğitim kurumlarında denizcilikten, makine mühendisliğine kadar ordunun ihtiyacına göre birçok alanda eğitim verilmekteydi.

1897 yılındaki kayıtlara göre halkın faydalanabileceği kütüphane sayısı ise 324 bu kütüphanelerdeki kitap sayısı ise 193431'dir. Osmanlılar arkeolojik kalıntıları ve eski eserleri de kayıt altına almışlardır. 1897 yılında *Müze – i Humayun*'da toplam 23375 adet eski eser bulunmaktaydı. En dikkat çekicileri 5580 kalemle süs eşyaları, 1785 adetle heykeller ve yaklaşık 6000 adetle sikkelerdir. Dikkat çeken bir başka nokta da 1897 yılındaki istatistiklerde bu eserlerin hangi döneme ait oldukları bilinmekteydi. Örneğin bulunan 1785 heykelden 784'ü Yunan ve Roma dönemine ait, 51'i Mısırlılara, 89'u Bizanslılara aitti. Orijinal metinlerde Klasik Yunan dönemi için *Yunaniler* ve Klasik Bizans dönemi içinse *Bizantinler* terimleri kullanılmıştır. Yine sikkeler, süs eşyaları, madalyalar ve lahidler de kimlere ait oldukları ve kaç adet oldukları kaydedilerek bu defterlere işlenmişlerdir.

Tablo 4.4⁴⁶a:**Tablo 4. 4a Osmanlı Devleti'nde mevcut okul, öğrenci sayısı ve okullaşma oranı**

Vilayet	Okulların Sayısı	Öğrencilerin Sayısı	Okullaşma Oranı
İstanbul	699	72791	14,3
Edirne	2427	103561	23
Selanik	1689	82980	14,6
Yanya	1824	62295	21,3
Manastır	1071	55072	13,4
Çatalca	107	7190	19,5
Kosova	730	27944	6,6
İşkodra	127	5425	15,1
Aydın	2958	131457	16,6
Hüdavendigar	3653	135930	16,2
Kastamonu	3430	94386	18,1
Trabzon	3106	106330	14,6
Ankara	2242	30948	5,6
Bitlis	348	9462	5,6
Van	156	5195	5,9
Adana	671	17459	9,9
Konya	2135	100633	20,6
Sivas	1850	66125	12,3
Diyarbakır	342	8061	3,6
Halep	784	22396	5,2
Cezair – i Bahi	379	24218	13,9
İzmit	740	24557	19,8
Erzurum	865	17894	4,9
Mamuretülaziz	550	22380	9,8
Biga	479	16550	21,9
Kudüs	412	20844	13,6
Bağdat	67	4776	5,4
Musul	460	6443	6,4
Suriye	460	19438	6,3
Beyrut	626	26462	7,7
Trablusgarb	405	10636	
Basra	120	2440	7,6
Zor	5	445	1,7
Yemen	286	4149	
Bingazi	75	1645	
Toplam	36278	1348517	

46) Tablo 4.4a için bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalcık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara:1997, 175.

Tablo 4.4b⁴⁷:

Tablo 4. 4b Osmanlı Devleti'nde eğitim kurumları ve öğrencileri

Okulun Adı	Okulun sayısı	Toplam Öğrenci	Müslümanlar			Gayri – müslimler		
			Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
Mekteb – i Mülkiyye – i Şahane	1	446	415	415		31	31	
Mekteb – i Hukuk – u Şahane	1	372	334	334		38	38	
Tıbbiyye – i Mülkiyye – i Şahane	1	453	127	127		326	326	
Darulmuallimin	1	125	125	125				
Sanayi – i Nefise	1	143	57	57		86	86	
Ticaret – i Hamidi	1	118	114	114		4	4	
Mekteb – i Sultani	1	699	382	382		317	317	
Darulmuallimat	1	350	350		350			
Daruşşafakka	1	421	421	421				
Mülkiye								
Baytar	1	60	51	51		9	9	
Halkalı Ziraat	1	73	59	59		14	14	
Mekteb – i Sanayi	1	252	220	220		32	32	
Mekatib – i idadiyye	55	5419	4892	4892		527	527	
Mekatib – i rüşdiyye	412	31469	31469	27207	4262			
İptidai – i Darulmuallimin	14	277	277	277				
Dilsiz ve Ama	1	16	16	16				
Mekatib – i ibtidaiyye	28594	848943	848943	600206	248737			
Dersaadet mekatib – i hususiyye	20	5898	5818	5818		80	80	
Mekatib – i gayri – müslime	6739	404168				404168	299817	104351
Mekatib – i ecnebiyye	383	31541				31541	17002	14539
Toplam	36230	1331243	894070	640721	253349	437173	318283	118890

47) Tablo 4.4b için bkz.: *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Serisi Cilt 5, Tefik Güran ed.), Ankara, 1997 98.

4.5 Tarım, Sanayi ve Madencilik

Tarım istatistikleri güvenilir değillerdir (Toprak 1997:96). Fakat 21 idari bölgede yaklaşık 54 milyon dönüm ekili alanın %94'ünde tahıl ürünleri ekilmiştir. Pamuk ekiminin payıysa hemen hemen %1,5'tur. Bahsi geçen topraklarda yaklaşık 25 milyon adet hayvan vardır (Pamuk 1995:70). Bunların 20 milyona yakını koyun ve keçiden ibarettir.

Çıkarılan yıllık 50528 ton madenin 41849 tonu ihraç edilmektedir. En çok çıkarılan maden borasit, krom ve zımparadır. Ülkenin en geniş ormanlık alanları Selanik, Kastamonu ve Aydın'da yer almaktadır (Pamuk 1995:82).

29 idari birimdeki istatistiğe göre toplam sınai kuruluşu 23837'dir. Bunların 23539'u un fabrikasıdır. Bunlardan yaklaşık 200 tanesi buhar gücüyle çalışan fabrikalardır. Bunların dışında 23 ipek, 41 pamuk ve 234 çeşitli farklı fabrika bulunmakta 14 idari bölgede 114 adet ticaret, ziraat ve sanayi odası faaliyet göstermektedir.

Selanik, İstanbul ve İzmir'de yer alan havagazı şirketlerinin ürettikleri havagazı şehrin aydınlanmasında kullanılmaktaydı. 1897 yılında toplam 3,4 milyon m³ havagazı bu üç ilde kullanılmıştır (Güran 1997:169). Ayrıca ikisi İstanbul'da, birisi Selanik'te faaliyet gösteren üç su şirketi bulunmaktadır ve 1897 yılında bu üç su şirketi 475 km uzunluğunda demir su borusu döşemişlerdir. Bu borulardan yaklaşık 3.5 milyon m³ su şehre akmıştır.

4.6 Maliye

1897 yılına ait genel istatistikte mali veriler 1894 yılına aittir ve oldukça kapsamlıdır. Tablolardan göreceğimiz gibi 1894 yılında Osmanlı devletinin bütçe açığı %5'tir. Devlet gelirleri 18 milyon, giderleri ise 18.8 milyon Osmanlı lirasıdır. En büyük gelir kalemi tarımdan alınan vergiler oluşturmaktadır. Olağan cari harcamalar ve borç taksitleriye en büyük giderleri oluştururlar. Dış borçlar Düyun – u Umumiyye'nin 1881 yılında kurulmasından itibaren 1897 yılına kadar 160 milyon Osmanlı lirasını bulmuştur. 1897 yılında 143 milyonu anapara 41.8 milyonu faiz olmak üzere 184.8

milyon Osmanlı lirasıdır.

Tablo 4.6a⁴⁸:

Tablo 4. 6a Düyun – u Umumiyye İdaresi'nin kuruluşundan 1897 yılına kadar yapılan borçlanma miktarı, 1881 – 1895

Borçlanmalar	Borçlanma Miktarı (Osmanlı Lirası)
1881	
Düyun – u mübeddele	100502515
Şark demiryolu tahvilatı	15632547
1886	
Gümrükler istikrazı	6499988
1888	
Otuz milyon mark istikrazı	1650000
1890	
Yüzde dört faizli tahvilat – ı Osmaniyye	4999500
1891 senesi istikrazı	6948612
Yüzde dört faizli tahvilat – ı mümtaze	
1893	
Tönbeki istikrazı	1000010
1894	
Kırk milyon frank istikrazı	1760000
1894 senesi istikrazı	9033574
1895	
1896 senesi yüzde beş faizli tahvilat – ı Osmanniyye	3272720
Toplam	159909430

48) Tablo 4.6a için bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalcık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara, 1997, 177.

Tablo 4.6b⁴⁹:**Tablo 4. 6b Tedavüle çıkarılan eshamın 1897 yılı sonu itibariyle ödenmemiş anapara ve faizlerinin miktarı**

	Anapara (Osmanlı Lirası)	Faiz (Osmanlı Lirası)
Borçlanmalar		
Gümrükler istikrazı	5382652	
Otuz milyon mark istikrazı	1280642	609940
Tahvilat – ı Osmaniyye	4568300	3718528
1891 senesi istikrazı	6737412	9697344
Tönbeki istikrazı	945560	837412
Kırk milyon frank istikrazı	1733578	2831737
1894 senesi istikrazı	8896294	12005255
1896 senesi yüzde beş faizli tahvilat – ı Osmaniyye	3257320	5334901
Düyun – u mübeddele	87759873	
Şark demiryolları tahvilatı	14448504	
Tahvilat – ı mümtaze	7978134	6720308
Toplam	142988269	41755425

49) Tablo 4.6b için bkz.: Tefik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İncılık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara, 1997, 177.

Tablo 4.6c⁵⁰:**Tablo 4. 6c Osmanlı Devleti'nin bütçe gelir ve gideri, 1894**

Gelirler	Guruş	Giderler	Guruş
Emlak ve akar vergisi	252712336	Olağan tahsisatlar	1228311979
Temettü vergisi	72846503	Fevkalade tahsisatlar	68255972
Bedel – i askeri	90086445	Düzenli borçlar	406036351
Aşar ve ağnam	534200492	Düzensiz borçlar	97651517
Orman ve maadin	40212337	Çeşitli giderler	81726976
Tahvilat Faizi	3869250		
Tönbeki resmi	4544900		
Reji hasılatı	3500000		
Tuz resmi	74384083		
Tütün resmi	75461462		
Alkollü içkiler resmi	26785462		
Damga resmi	26101013		
Tütün resmi	12934521		
Avlanma resmi	9948563		
İpek öşrü	8926136		
Çeşitli resimler	23182546		
Diğer gelirler	421338528		
Mısır vergisi	75000000		
Şarkı Rumeli vergisi	26500000		
Zeyla vergisi	1500000		
Kıbrıs gelirleri	10259000		
Sisam	300000		
Aynaroz	72000		
Toplam	1794665577		1881982795

4.7 Dış Ticaret

Dış ticaret rakamları da 1894 yılına aittir. 1894 yılında toplam ithalat 24.1 milyon, ihracat ise 13. 8 milyon Osmanlı lirasıdır. En çok ithal edilen ürünler dokuma ürünleri, şeker, kahve, un, buğday ve pirinçtir (Kıray 1993:126). İhracat içindeyse üzüm, ipek, incir, afyon, zeytin yağı, palamut, pamuk ve tiftiktir. Üzüm ihracatın içinde en büyük paya yüzde 13'lük oranla sahiptir (Kıray 1993:205). En yoğun ticaret İngiltere'yle yapılmaktadır. Hem ithalatta hem de ihracatta en büyük ortak İngiltere'dir. İhracatta

50) Tablo 4.6c için bkz.: Güran, Tevfik, "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İncılık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara:1997, 176.

ikinci sıra Fransa, üçüncü sıra ise Avusturya'nındır. Avusturya ithalatta ikinci, Fransa ise üçüncüdür. 1878 – 1894 yılları arasında dış ticaret açığı 150 milyon Osmanlı lirasına yakındır.

Tablo 4.7⁵¹:

Tablo 4. 7 Osmanlı Devleti'nin dış ticareti, 1894

Ülke	İthalat Guruş	%	İhracat Guruş	%
İngiltere	931552445	38,7	595391442	43,3
Almanya	30712513	1,3	27750998	2
Avusturya	486296695	20,2	131298998	9,5
İtalya	65589206	2,7	47559109	3,5
İspanya	222	0	115000	0
İran	70376500	2,9	1344009	0,1
İsveç	5845833	0,2		
Amerika	7294999	0,3	22352998	1,6
Belçika	66414986	2,8	4955200	0,4
Danimarka	286430	0	1557888	0,1
Rusya	165133901	6,9	40054555	2,9
Romanya	75338085	3,1	19908444	1,4
Japonya	1559486	0,1	7111	0
Sırbistan	5859058	0,2	7358333	0,5
Felemenk	16868403	0,7	33076778	2,4
Fransa	274221001	11,4	382251220	27,8
Karadağ	620516	0	56208	0
Yunan	44425057	1,8	21827111	1,6
Toplam	2248365336	93,4	1336865402	97,2
Eyalet – i Mümtaze				
Mısır	53961841	2,2		
Bulgaristan	103352846	4,3	38089776	2,8
Sisam	15139	0	361	
Tunus	1893807	0,1	24971	
Toplam	159223633	6,6	38115108	2,8
Genel Toplam	2407588969	100	1374980510	100

51) Tablo 4.7 için bkz.: Tefik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İncılık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara:1997, 178.

4.8 Taşımacılık ve Haberleşme

1897 yılında Osmanlı limanlarına eşya taşıyan gemi sayısı 45857'dir. Bunların 4631'i İngiliz bayrağı taşımaktadır. Toplam yabancı bayrağı taşıyan gemi sayısı 8395'tir. Aynı istatistiğe göre 1897 yılında demiryollarının uzunluğu 4491 km.'dir (Noviçev:142). Şose yolların uzunluğu 15560 km.'dir (Noviçev:157). Toplam tramway uzunluğu 65,2 km.'dir. Toplam köprü sayısı ise 21161'dir.

1896 yılında 22 idari bölgede toplam 16127608 adet mektup gönderilmiştir (Güran 1997:164). Bunların yüzde 70'ülke içine yüzde 30'u ise dış ülkelere gönderilmiştir. Mektupların dörtte biri İstanbul'dan postaya verilmiştir. Yabancı ülkelere postalanan her dört mektuptan üçü İstanbul'dan postaya verilmiştir. 1897 yılında 315255 değerli eşya posta idarelerince taşınmıştır. Yaklaşık 3 milyon adet telgraf çekilmiştir , bu telgrafların 638999'u yurtdışına gönderilmiştir. 1896 yılında karadan giden telgraf hatlarının uzunluğu 64855'dir, denizden giden telgraf hatlarının uzunluğu ise 884 km.'dir (Noviçev: 206 ve Güran 1997:166)).

Tablo 4.8⁵²:

Tablo 4. 8 Osmanlı Devleti'nde mevcut demiryolları, 1897

Kumpanyalar	Hat Uzunluğu	
	(km)	Gelir (Guruş)
Şark Osmanlı Demiryolları İşletici Kumpanyası	12645	50607045
Selanik – Manastır Osmanlı Demiryolu Şirketi	2186	8607114
Dersaadet – Selanik İltisak Demiryolu Osmanlı Şirketi	5101	6490274
Aydın Osmanlı Demiryolu Şirketi	5157	25274541
İzmir – Kasaba ve Alaşehir Demiryolu Osmanlı Şirketi	5169	19686532
Mersin ve Adana Demiryolu Şirketi	670	2140596
Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi	10224	36964261
Mudanya – Bursa Demiryolu Şirketi	417	1093630
Birecik Demiryolları Osmanlı Anonim Şirketi	2468	8601537
Yafa – Kudüs – ü Şerif Demiryolu ve Şubeleri Osmanlı Şirketi	869	3303370
Toplam	44906	162768900

52) Tablo 4.8 için bkz.: Tevfik Güran, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalçık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara, 1997, 179.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu genel olarak 19.yy.da yaşam standartları konusunda bir sıçrama kaydetmiştir. Devlet yönetimi değişmiş ve bireysel haklar artmış, şehirli nüfus artmış, şehirlerde belediyeçilik faaliyetleri önem kazanmıştır. Büyük merkezlerdeki işçi ücretlerinde bir artış gözlenmiştir. Teknolojik yatırımlar artmış, sanayi kurma çalışmaları başlamıştır. Demiryollarının gelişmesiyle ulaşım modernleşmiştir. Orduda modernleşme gözlenir. Kadınlar ekonomiye dahil olurlar. Eğitim modernleştirmeye çalışılır. Genel olarak bu yüzyılda toplumsal devinim hızlanır. Fakat bütün bu gelişmelerin hızı hem Avrupa'dakinden yavaştır hem de bu hareketlilik öncü değildir, daha çok uyum sağlamak amaçlı devlet bürokratlarının esnekliğiyle elde edilen gelişmelerdir. Yaşam standartlarının iyileştiği konusuna Quataert te katılsa da, rakamsal çıkarımlarda bulunmak için kullanıma hazır veri yetersizdir. Bu alan da çalışma yapan araştırmacılar sınırlı veri üzerinden yurtdışında yapılan çalışmalara bakıldığında “sığ” kalan araştırmalar yaparlar. Bunun nedeni veri eksikliğidir. Kullanılabilen verilerin bağlanabilecekleri somut başka veri gruplarının olmaması Osmanlılara ait yaşam standartları çalışmalarının eksikliğini hem açıklar hem de gelecekte de önünün çokta açık olmadığını anlatır. Önemli olan nokta özellikle DW endekslerinde baz alınan bütün verilerde bir iyileşmenin veya bir sıçramanın olduğudur. Fakat bunun sayısal olarak nasıl ifade edileceği bilinmemektedir.

KAYNAKÇA

19. *Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Yay. Yön.: Şevket Pamuk, Cilt 1, DİE, Ankara, 1995

Afyoncu, Erhan. "Osmanlı Devleti'nde Tahrir Sistemi." *Osmanlı* içinde, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 311-314.

Alkan, Mehmet Ö., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839 – 1924", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalcık, Şevket Pamuk (ed.), DİE, Ankara, 1997 s. 125 - 145

Anastassiadou, Meropi , *Selanik*, İletişim, İstanbul, 2001

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, İstanbul, 1968

Behar, C., Duben, A., *İstanbul Haneleri Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, İletişim, İstanbul, 1996.

Behar, Cem, "İstanbul'da Çokeşlilik" (Polygamy in Istanbul), *İstanbul*, 3, Ekim 1992, ss. 119-124.

Behar, Cem, " Sources pour la demographie historique de l'Empire Ottoman: Les tahrir de 1885 et 1907", *Population* (Paris), 53, 1-2, Ocak-Nisan 1998, ss.161-181.

Behar, Cem, Une Transition Demographique Presque achevee: La Turquie", in J.-C. Chasteland J.C. Chesnais (eds.) *La Population du Monde: Enjeux et Problemes*, Paris, Presses Universitaires de France 1997, ss. 331-343.

Bennett, M. K., "On Measurement of Relative National Standards of Living", *The Quarterly Journal of Economics*, c. 51, No. 2. (Şubat, 1937), ss. 317-336.

- Boratav, Korkut, Okçun, A. Gündüz. , and Pamuk, Şevket, .'Ottoman Wages and the World Economy.1839-1913," *Review* (published by the Fernand Braudel Center. State University of New York. Binghamton), 1985, ss. 379 - 406.
- Clark, Edward C., "The Ottoman Industrial Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, c. 5, No. 1. (Ocak., 1974), ss. 65-76.
- Crafts, N. F. R., "Average Age at First Marriage for Women in Mid-Nineteenth Century England and Wales: A Cross-Section Study", *Population Studies*, c. 32, No. 1. (Mart, 1978), ss. 21-25.
- Crafts, N. F. R., "English Workers' Real Wages During the Industrial Revolution: Some Remaining Problems", *The Journal of Economic History*, c. 45, No. 1. (Mart, 1985), ss. 139-144.
- Crafts, N. F. R. , "Some Dimensions of the 'Quality of Life' during the British Industrial Revolution", *The Economic History Review*, New Series, c. 50, No. 4. (Kasım, 1997), ss. 617-639.
- Daniels, Rudolph, *Trains Across the Continent: North American Railroad History*, Indiana University Press, Indiana, 2000.
- Davison, Roderic, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasinin Modernleşmesi", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Phoenix, Ankara, 2006, s. 207 - 217.
- Dasgupta, P. ve Weale, M., "On Measuring the Quality of Life", *World Development* 20, (1992), ss. 119 – 131.
- Demir, İsmet, "Temettu Defterlerinin Önemi ve Hazırlanış Sebepleri." *Osmanlı içinde*,

Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 315 – 326.

Donzelot, Jacques, *The Policing of Families*, Johns Hopkins University Press, New York, 1997

Duben, Alan, “Household Formation in Late Ottoman Istanbul”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 22, No. 4. (Kasım, 1990), ss. 419-435.

Ergene, Bogac, A., Wages in Nineteenth-Century Ottoman Anatolia: A Comparison of Urban and Agricultural Trends," *New Perspectives on Turkey*, no. 19 (Sonbahar, 1998), ss. 125 - 145.

Findley, Carter Vaughn, “Economic Bases of Revolution and Repression in the Late Ottoman Empire”, *Comparative Studies in Society and History*, c. 28, No. 1. (Ocak, 1986), ss. 81-106.

Flinn, M. W., “English Workers' Living Standards during the Industrial Revolution: A Comment”, *The Economic History Review*, New Series, c. 37, No. 1. (Şubat, 1984), ss. 88-92.

Göçek, Fatma Müge, “Ethnic Segmentation, Western Education, and Political Outcomes: Nineteenth-Century Ottoman Society”, *Poetics Today*, c. 14, No. 3, Cultural Processes in Muslim and Arab Societies: Modern Period I. (Bahar, 1993), ss. 507-538.

Gökalp, Ziya, “Aile Ahlakı: Konak'tan Yuva'ya”, *Yeni Mecmua* 17 (1917), s. 321 – 324.

Güran, Tevfik, “1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalçık, Şevket Pamuk (ed.), DİE, Ankara, 1997

Güran, Tevfik, “19. YY. Temettüat Tahrirleri”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalçık, Şevket Pamuk (ed.), DİE; Ankara, 1997, s. 73 – 94.

Hajnal, J., "European Marriage Patterns"; Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time," in Peter Laslett, ed., *Family Life and Illicit Love in Earlier Generations* (London, 1977), ss. 12-24;

Hajnal J., "Two Kinds of Household Formation," Londra, 1974, p. 71.

Heper, Metin, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review / Revue internationale de science politique*, c. 1, No. 1, Studies in Systems Transformation. (1980), ss. 81-105.

Hoffer, C. R., "Research in the Standard of Living", *Social Forces*, c. 7, No. 3. (Mart, 1929), ss. 399-402.

Howard R. Cottam; A. R. Mangus, "A Proposed Definition of Standard of Living" *Social Forces*, c. 21, No. 2. (Aralık, 1942), ss. 177-179.

İnalcık, Halil, "The Rise of the Ottoman Empire", ss. 10 – 53 in M. A. Cook (ed.) *A History of the Ottoman Empire to 1730*. Cambridge: Cambridge Univ. Press., 1976.

İnalcık, Halil, "Sened – i İttifak ve Gülhane Hatt – ı Hümayunu", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix (ed.), Ankara, 2006, s.83 – 100.

İnalcık, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Phoenix, Ankara, 2006, s. 13 – 35.

Karpat, Kemal H., "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893" , *International Journal of Middle East Studies*, c. 9, No. 3. (Ekim, 1978), ss.

237-274.

Karpat, Kemal H., “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 3, No. 3. (Temmuz, 1972), ss. 243- 281.

Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul, 1993

Kirby, Peter, “Short Stature among Coal-Mining Children: A Rejoinder” *The Economic History Review*, New Series, c. 50, No. 3. (Ağustos, 1997), ss. 538-542.

Maddison, Angus, *Growth And Interaction In the World Economy*, AEI Press, 2004, Washington, D. C.

Maddison, Angus, *Monitoring The World Economy, 1820 – 1992*, OECD, Paris, 1995

Makdisi, Ussama, “Corrupting the Sublime Sultanate: The Revolt of Tanyus Shahin in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon”, *Comparative Studies in Society and History*, c. 42, No. 1. (Ocak, 2000), ss. 180-208.

Mills, Frederick C., “Discussion: The Prerequisites of Rising Standards of Living” *Proceedings of the Academy of Political Science*, c. 18, No. 1, Essentials for Sustained Recovery. (Mayıs, 1938), ss. 109-111.

Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur:İstanbul, 1979.

Ochsenwald, William L., “The Financing of the Hijaz Railroad”, *Die Welt des Islams*, New Ser., c. 14, Sayı 1/4. (1973), ss. 129-149.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim, İstanbul, 2005.

Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Sevinç, İstanbul, 1974.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, *Tarihi İstatistikler Serisi Cilt 5*, Ed. Tevfik Güran, DİE, Ankara, 1997

Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002

Özmucur, S., Pamuk, Ş., "Urban Real Wages and the Standards of Living in the Ottoman Empire, 1469-1914", *The Journal of Economic History*, Haziran 2002 , ss.293 - 321

Quataert, Donald, "Clothing Laws, State, and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829", *International Journal of Middle East Studies*, c. 29, No. 3. (Ağustos, 1997), ss. 403-425.

Quataert, Donald, "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908", *The Journal of Modern History*, c. 51, No. 3, On Demand Susslement. (Eylül, 1979), ss. D1147-D1161.

Quataert, Donald, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *The Business History Review*, c. 51, No. 2. (Yaz, 1977), ss. 139-160.

Quataert, Donald, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History*, c. 19, No. 3. (Bahar, 1986), ss. 473-489.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmalat Sektörü*, İletişim, İstanbul, 1999.

Quataert, Donald, Ed. *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler*, İletişim, İstanbul, 1998

Quataert, Donald, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), Phoenix, Ankara, 2006, s. 479 - 489.

Rosenthal, Steven , “Foreigners and Municipal Reform in Istanbul: 1855-1865”, *International Journal of Middle East Studies*, c. 11, No. 2. (Nisan, 1980), ss. 227-245.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839 – 1876)”, *Türk Modernleşme Tarihi Araştırma Sempozyumu*, Yaşar Ocak, Mehmet Öz (ed.), Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006, s.263 - 279

Steckel, R. H., “Stature and the standard of living”, *J. Econ. Lit.*, 33 (1995), ss. 1903 – 1940.

Szyliowicz, J. S., “The Ottoman Empire”, *Commoners, Climbers and Notables: A Sampler Studies on Social Ranking in the Middle East*, C.A.O. van Niewenhuijze (ed.), 1977, ss. 102 – 121.

Şenses, Fikret, *Kalkınma İktisadi*, İletişim, İstanbul, 2003.

Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları*, İmge, Ankara, 1998.

Toprak, Zafer, “Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma yada Çağdaş İstatistiğin doğuşu”, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Halil İnalcık, Şevket Pamuk (ed.), Ankara, 1997, s. 95 – 112.

Turan, Şerafettin., “Tanzimat Devrinde Evlenme”, *İş ve Düşünce Dergisi*, XXII/182, İstanbul, 1956

Uşaklıgil, Halid Ziya, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969

Voth, Hans-Joachim, “Living Standards during the Industrial Revolution: An Economist's Guide”, *The American Economic Review*, c. 93, No. 2, Papers and Proceedings of the One Hundred Fifteenth Annual Meeting of the American Economic Association, Washington, DC, January 3-5, 2003. (Mayıs, 2003), ss. 221-226.